

Öland

LANDSKAPETS KYRKOR

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
ett forskningsprojekt med stöd från Riksbankens Jubileumsfond

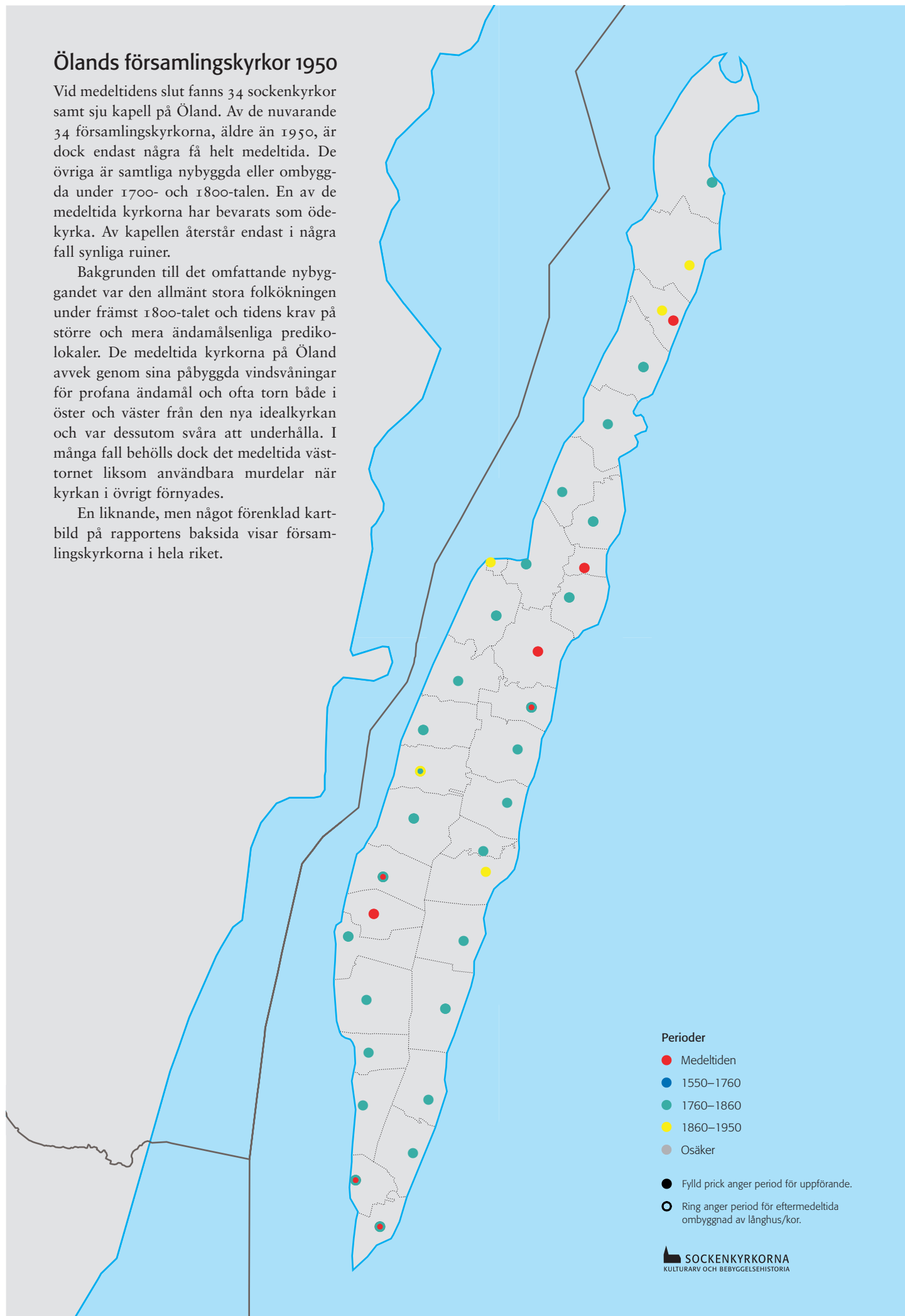

Ölands församlingskyrkor 1950

Vid medeltidens slut fanns 34 sockenkyrkor samt sju kapell på Öland. Av de nuvarande 34 församlingskyrkorna, äldre än 1950, är dock endast några få helt medeltida. De övriga är samtliga nybyggda eller ombyggda under 1700- och 1800-talen. En av de medeltida kyrkorna har bevarats som ödekyrka. Av kapellen återstår endast i några fall synliga ruiner.

Bakgrunden till det omfattande nybyggandet var den allmänt stora folkökningen under främst 1800-talet och tidens krav på större och mera ändamålsenliga predikolokaler. De medeltida kyrkorna på Öland avvek genom sina påbyggda vindsvåningar för profana ändamål och ofta torn både i öster och väster från den nya idealkyrkan och var dessutom svåra att underhålla. I många fall behölls dock det medeltida västtornet liksom användbara murdelar när kyrkan i övrigt förnyades.

En liknande, men något förenklad kartbild på rapportens baksida visar församlingskyrkorna i hela riket.

Öland

LANDSKAPETS KYRKOR

Marian Ullén, red.

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond

FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap),
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, projektledare
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala
Professor Ulf Sporröng (kulturgeografi), Stockholm
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

Konst- och arkitekturhistoriker: Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,
Ing-Marie Nilsson, Claes Sörstedt, Marian Rittsel-Ullén, Eva Vikström.
Kulturgeografer: Stefan Ene, Kristina Franzén, Mikael Johansson, Elisabeth
Gräslund Berg, Birgitta Roeck Hansen, Gunnar Risberg.

KONTAKT

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
Telefon: 08-5191 8000
E-post: registrator@raa.se
Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Långlöts kyrka. Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg. Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 slutade att rita hus och övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kulturmiljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget, som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet, ur vars samling rapportens omslagsbild är hämtad. År 1940 anordnades på Statens Historiska Museum en utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, "Svensk byggnadstradition i bilder", 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Riksantikvarieämbetets förlag
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm
TFN +46 8 5191 8000
FAX +46 8 5191 8083
E-POST samla@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård
KARTOR Markus Dahlberg, Stefan Ene, Claes Sörstedt
PLANRITNINGAR Sverker Michélsen
TABELLER OCH DIAGRAM Markus Dahlberg
LAYOUT OCH ORIGINAL Sverker Michélsen
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2002. Medgivande M2002/1639.
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2003 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:3

ISBN 10: 91-7209-297-1 (tryck), 2016

ISBN 13: 978-91-7209-297-6 (tryck), 2016

ISBN 978-91-7209-739-1 (PDF), 2016

Innehåll

- 5 Förord
Inger Liliequist
- 7 Inledning
Marian Ullén
- 11 Kyrkan i landskapet
Ulf Sporrang
- 23 Medeltidens kyrkor
Ann Catherine Bonnier
- 39 Kyrkorna 1550–1760
Marian Ullén
- 45 Kyrkorna 1760–1860
Marian Ullén
- 57 Kyrkorna 1860–1950 – nybyggnader och ombyggnader
Jakob Lindblad
- 62 Restaureringar från 1800-talets slut till i dag
Ingrid Sjöström
- 67 Ölands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Marian Ullén
- 77 Litteratur om Ölands kyrkor
sammanställd av *Marian Ullén*
- 79 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och skyddas och om hur det kan brukas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkoberstandet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001 har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Inger Liliequist
Riksantikvarie

Inledning

av Marian Ullén

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobyggandet i landskapet Öland från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Projektresultaten kommer även att redovisas i en tryckt volym om kyrkorna i hela landet, samt genom uppgifter som i samarbete med Riksantikvarieämbetet görs tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001. Anslaget förvaltas av Riksantikvarieämbetet. Projektet har som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö studeras både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymer och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbilden och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bl.a. genom att den oftast saknat centrala funktioner utöver de rent kyrkliga. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur stor del av dessa miljöer som ännu är bevarade, samt vilka regionala särdrag i kyrkomiljöerna som kan knytas till allmänna geografiska strukturer i landet.

Projektets forskare är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsaks-sammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång till – eller brist på – kompetens, material och resurser. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna fungerar som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld möter här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stiftsstäder eller från huvudstaden. För den kyrkohistoriska bakgrunden hänvisas till verket Sveriges Kyrkohistoria, under utgivning i 8 delar (Svenska kyrkans forskningsråd).

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets registerenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. De metodiska överväganden som styrkt faktainsamlingen kommer att redovisas i en särskild rapport. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för var och en av de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmaterial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projektmedarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för landskapsrapporternas översiktstexter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. De är utförda efter en enhetlig mall för alla landskapsrapporter, för att möjliggöra jämförelser. I takt med att landskapsrapporterna publiceras kommer basmaterialet att göras tillgängligt via Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (www.raa.se/bebygg).

Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och specialproblem återstår att behandla; att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Projektet välkomnar påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte och kontakter kring rapporten.

ÖLANDS KYRKOR

Öland är till ytan landets minsta landskap. De socken- och församlingskyrkor som bildar underlag för rapportens kartor, tabeller och diagram är 34 till antalet och omfattar de församlingar som 1950 fanns i landskapet. Antalet församlingar är i dag detsamma. Samma antal, 34, gällde även för medeltiden. En av de medeltida socknarna, Borg, upphörde senast på 1520-talet och kyrkan förstördes sedermera. Genom tillkomsten av Borgholms församling 1777 återgick dock antalet till det ursprungliga. De öländska kyrkorna var vid 1700-talets mitt i det närmaste oförändrade sedan medeltiden, men kravet på ombyggnad och nybyggnad på grund av den befolkningsökning som inleddes i slutet av 1700-talet medförde under 1800-talet en nästan total omvandling av kyrkolandskapet. Av de medeltida kyrkorna är endast fyra bevarade, en av dessa, Källa gamla kyrka, som ödekyrka. Samtliga kyrkor har dock med undantag för Källa nya kyrka kvar sitt medeltida läge. Genom att dessutom ett stort antal av de medeltida västtornen behållits vid förnyelsen av kyrkobyggnaderna i övrigt är anknytningen till

medeltidens kyrkolandskap fortfarande tydlig. I rapporten ingår även de nuvarande kyrkornas föregångare, vilket innebär att totalt 66 kyrkobyggnader behandlas.

Av sockenkyrkorna har 15 fått utförliga monografier i *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium*, samtliga utarbetade av Ragnhild Boström, som 1966 inledde serien om de öländska kyrkorna med en volym om de skriftliga källorna. Senast utgiven är *Mörbylånga kyrkor*, som utkom 1997, och där även en förteckning över Ragnhild Boströms tryckta skrifter 1942–1997 ingår. Det stora flertalet av Ragnhild Boströms skrifter behandlar de öländska kyrkorna och är grundläggande för dagens kunskap om de öländska kyrkornas byggnadshistoria. I det inom Sveriges Kyrkor 1984 påbörjade inventerings- och forskningsprojektet om den nyklassicistiska kyrkan i Sverige ingår de öländska kyrkorna tillsammans med de småländska i den 1993 publicerade *Kyrkobyggnader 1760–1860*, del 2.

Om de öländska kyrkobyggnaderna finns alltså ett omfattande men i spridd form publicerat material, som när det gäller de försvunna medeltida kyrkorna bygger på ett ovanligt rikt källmaterial av avbildningar och beskrivningar från tidigt 1600-tal till tidigt 1800-tal. Öns märkliga kyrkor uppmärksammades tidigt av fornforskarna Jonas Haquini Rhezelius, Johan Hadorph och Petrus Frigelius. Genom Abraham Ahlqvist och Nils Isak Löfgren utkom det första tryckta arbetet om kyrkorna 1822–27. Studiet av Ölands kyrkor återupptogs vid 1900-talets början av Johnny Roosval, William Anderson och Anders Billow. År 1949 publicerade Bertil Palm en brett upplagd översikt över landskapets kyrkor och deras inredning från medeltid till 1900-talets mitt.

De byggnadshistoriska undersökningar som utförts i samband med restaureringar under 1900-talets senare decennier har tillfört nya och handfasta kunskaper om kyrkornas invecklade byggnadshistoria under medeltiden och den för de öländska kyrkorna särpräglade omvandlingen till så kallade flerfunktionella kyrkor. Aktuell forskning, framför allt inom historia, medeltidsarkeologi och dendrokronologi, har delvis kompletterat men också delvis förändrat den tidigare bilden av kyrkolandskapets framväxt och medfört nya och intressanta frågeställningar, av vilka många ännu väntar på svar. För Sockenkyrkoprojektets del har det varit viktigt att med hjälp av den samlade forskningen försöka ge en helhetsbild av det öländska kyrkobygandet genom århundradena, och att peka på betydelsen av de kulturgeografiska förutsättningarna, befolkningsutvecklingen och också det historiska skeendets roll i kyrkobygandets utveckling och karaktär. En sammanställning av viktigare litteratur om de öländska kyrkorna återfinns i slutet av rapporten. Använd speciallitteratur återfinns däremot i anslutning till varje kapitel.

Föreliggande landskapsrapport inleds av en presentation av kyrkorna i landskapet ur ett kulturgeografiskt perspektiv. De följande fyra kapitlen är kronologiskt upplagda, indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (uppdelad i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860 och 1860–1950. Restaureringar från 1800-talets slut till nutid behandlas i ett särskilt kapitel. Tidsgränserna är upprättade av praktiska skäl för att grovt kunna sortera materialet. Rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik av landskapets kyrkor, med tonvikt på det för Öland typiska i relation till landet i övrigt.

Sockenkyrkoprojektet har även undersökt bevarade bänklängder i landet för att kartlägga de olika principer som varit vägledande för fördelningen av platser i bänkarna. För undersökningen har Margareta Kempff Östlind svarat. Av Ölands 34 socknar har 14 stycken (41 %) bevarade bänklängder.

Den äldsta är från Sandby och upprättad år 1641, den yngsta från Algutsrum år 1822. I flertalet fall härrör längderna från perioden 1600-talets mitt till 1700-talets slut. Endast tre socknar har längder från 1800-talet och då endast från dess första fjärdedel. Som i andra jordbruksbygder var bänklängderna huvudsakligen upprättade i överensstämmelse med hemmanets storlek. I några få fall förekom lottning, vilken tycks ha företagits enligt ett visst mönster. Bänklängderna i Torslunda 1784, Glömminge 1819 och Algutsrum 1822 gällde den nya kyrkan och skedde genom lottning. Bänklängdsmaterialet för hela riket finns sammanställt i en särskild rapport.

Arbetet med rapporten har skett i kontakt med Kalmar läns antikvariska expertis. Kyrkoantikvarier vid länsstyrelse och länsmuseum har beretts tillfälle att läsa översiktstexterna och ta del av basmaterialet. Vi har fått värdefulla synpunkter och påpekanden, för vilka vi framför ett varmt tack, särskilt till antikvarie Torbjörn Sjögren. Ett varmt tack riktas också till Ragnhild Boström, som generöst bidragit med sina djupa kunskaper om de öländska kyrkorna och även väglett författarna i sitt omfattande opublicerade material i Sveriges Kyrkors arkiv.

Rapportens författare

Ann Catherine Bonnier är docent i konstvetenskap vid Stockholms universitet och antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen. Forskare inom projektet från 1996.

Jakob Lindblad är arkitekt och fil.mag. i konstvetenskap, Chalmers tekniska högskola och Uppsala universitet. Doktorand och forskningsassistent inom projektet 1996–2001.

Marian Rittsel-Ullén är fil.lic. i konstvetenskap, Stockholms universitet och fram till 1999 antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen. Därefter forskare inom projektet.

Ingrid Sjöström är docent i konstvetenskap, Stockholms universitet och antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen.

Ulf Sporrang är professor em. i kulturgeografi, Stockholms universitet. Ingår i Sockenkyrkoprojektets ledningsgrupp.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
DMS	Det Medeltida Sverige
KB	Kungliga biblioteket
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ
UUB	Uppsala universitetsbibliotek

Kyrkan i landskapet

av Ulf Sporrang

Administrativ och kyrklig indelning

Landskapet Öland utgjorde under medeltiden ett eget fögderi och hade egen förvaltning men underordnades sedermera Kalmar län. Förvaltningsorganisationen hade stora likheter med övriga östra Sverige, bl.a. med skeppslag, attungs- och stångtalsindelning. Det bestod kameralt och judiciellt ursprungligen av tio härader (DMS). Under 1400-talet reducerades antalet till åtta med var sitt ting. De ursprungliga häradena Gorbo och Borbo fördes till Möckleby respektive Hulterstads härader. Troligen är häradsindelningen äldre än sockenindelningen. Sedan 1634 utgör ön en del av Kalmar län.

I kyrkligt hänseende utvecklades en sockenorganisation under tidig medeltid genom medverkan av en stark, lokal maktelit. Lund var då Nordens ärkestift. Öland ingick senast på 1200-talet i det mäktiga Linköpings stift, som förutom Östergötland och Öland också omfattade i det närmaste hela Småland samt Gotland. 1557 införlivades Öland med det nybildade Kalmar ordinarie dömme med kyrkoherden i Kalmar som ordinarie. Den därefter 1603 bildade superintendentian övergick 1678 i Kalmar biskopsdömme. 1915 upplöstes stiftet och uppgick i Växjö stift.

Den lokala kyrkliga indelningen är däremot i stort sett oförändrad sedan medeltiden med 34 församlingar (fig. 1, tab. 1), ursprungligen under ett prosteri. Prosteriet delades sedermera i två mot, Norra och Södra motet. Gränsen mellan moten gick söder om socknarna Runsten och Glömminge. Borgs lilla församling, som bestod av slottet och närliggande byar, fördes senast på 1520-talet till Röpplinge socken. Borgholms stad, uppvuxen kring hamnen en kilometer norr om slottet, fick stadsrättigheter 1816, men utgjorde församling sedan 1777. I kyrkligt hänseende hörde Borgholm till Köping fram till 1879, då stadskyrkan stod färdig. I den kyrkliga strukturen ingick under medeltiden även sju kapell, som alla övergavs efter reformationen (fig. 2, 6).

Häradsindelningen kan i de flesta fall knytas till några av de mera centrala kyrkorna. Detta gällde t.ex. Gräsgårds, Hulterstads, Algutsrums, Möcklebo, Slättbo (Köpings socken), Runstens, Förbo samt Åkerbo härader. Sockenindelningen har alltså varit tämligen konstant sedan medeltiden, men sedan 1 januari 2002 har den undergått en hel del förändringar. Före årsskiftet 2001/02 fördelades de då existerande 34 församlingarna på två kommuner, Borgholm och Mörbylånga: *Borgholm* – Alböke, Borgholm, Bredsättra, Böda, Egby, Föra, Gärdslösa, Högby, Högsrum, Källa, Köping, Långlöt, Löt, Persnäs, Runsten och Röpplinge; *Mörbylånga* – Algutsrum,

Församlingar förtecknade i nummerordning		Församlingar förtecknade i bokstavsordning	
1 Böda	18 Norra Möckleby	6 Alböke	14 Långlöt
2 Högby	19 Algutsrum	19 Algutsrum	7 Löt
3 Källa	20 Torslunda	11 Borgholm	27 Mörbylånga
4 Persnäs	21 Gårdby	9 Bredsättra	18 Norra Möckleby
5 Föra	22 Sandby	1 Böda	4 Persnäs
6 Alböke	23 Vickleby	8 Egby	24 Resmo
7 Löt	24 Resmo	5 Föra	17 Runsten
8 Egby	25 Stenåsa	16 Glömminge	12 Råpplinge
9 Bredsättra	26 Hulterstad	32 Gräsgård	22 Sandby
10 Köping	27 Mörbylånga	21 Gårdby	30 Segerstad
11 Borgholm	28 Kastlösa	13 Gärdslösa	29 Smedby
12 Råpplinge	29 Smedby	26 Hulterstad	25 Stenåsa
13 Gärdslösa	30 Segerstad	2 Högby	31 Södra Möckleby
14 Långlöt	31 Södra Möckleby	15 Högsrum	20 Torslunda
15 Högsrum	32 Gräsgård	28 Kastlösa	33 Ventlinge
16 Glömminge	33 Ventlinge	3 Källa	23 Vickleby
17 Runsten	34 Ås	10 Köping	34 Ås

Glömminge, Gräsgård, Gårdby, Hulterstad, Kastlösa, Mörbylånga, Norra Möckleby, Resmo, Sandby, Segerstad, Smedby, Stenåsa, Södra Möckleby, Torslunda, Ventlinge, Vickleby och Ås. Efter nämnda årsskifte har en del församlingssammanslagningar ägt rum inom det Södra motet. Södra Möcklebys pastorats namn har ändrats till Sydölands församling vari ingår socknarna Södra Möckleby, Smedby, Gräsgård, Segerstad, Ventlinge och Ås. Övriga församlingar i Södra motet består sedan 2002 från norr räknat av Glömminge, Algutsrum, Torslunda, Norra Möckleby-Sandby-Gårdby, Vickleby, Resmo, Hulterstad-Stenåsa samt Mörbylånga-Kastlösa.

Landskapsbild – topografisk indelning

Öland utgör Sveriges minsta landskap om en yta på 1 342 kvadratkilometer. Det har en långsmal utsträckning om nära 14 mil i nordsydlig riktning. Mestadels har ön någon mils bredd mellan Kalmarsund och Östersjön.

Landskapet är flackt och sluttar svagt från väster mot öster. Geologiskt är det uppbyggt genom närmast orörda, horisontella lager av kambriska eller ordoviciska skifferar samt sand- och kalkstenar, ofta täckta av mo, moig kalkmorän och moränlera men också grövre fraktioner förekommer. Ölandskalksten har använts som byggnadsmaterial sedan förhistorisk tid. Uppsvinget när det gäller att utnyttja denna naturprodukt kom emellertid under den tidiga medeltiden (1100-talet), då samtliga kyrkor på ön kom att uppföras i kalksten. Öländsk kalksten blev också tidigt en exportvara, bl.a. till de stora kyrko- och klosterbyggen som igångsattes söder om Östersjön. Stenhanteringen kom också fortsättningsvis att bli en väsentlig näringsgren, till en början framför allt på norra Öland med centrum i trakterna mellan Alböke och Persnäs. Flera av de näraliggande borgarna i Kalmar och Borgholm uppfördes likaså i kalksten. Vid utskiftningen under 1800-talet av de stora allmänningsområdena på södra Öland fick också denna del av ön sin stenindustri genom ökade krav på byggnadsmaterial för den kraftiga stadstillväxten i Sverige under den senare delen av århundradet.

Parallellt med kusten utefter Kalmarsund löper Västra landborgen, en terrassliknande ablationsbrant (klint), huvudsakligen utbildad i kalksten. Från Västra landborgen har man en magnifik utsikt över sundet. I anslut-

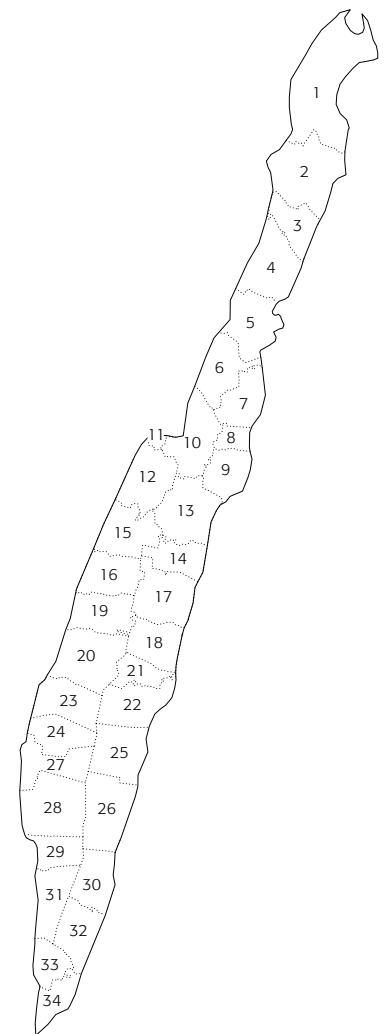

Fig. 1, tab 1. Ölands församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabellerna.

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingar (ritade efter nuvarande gränser), beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års församlingar.

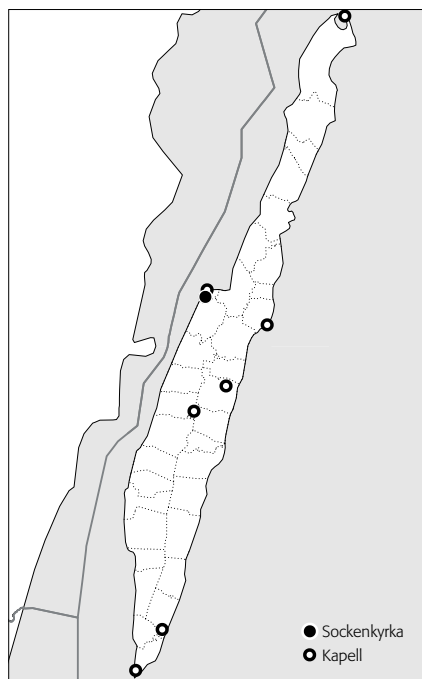

Fig. 2. Kända tidigare kyrkplatser och kapellplatser. Av Borgs sockenkyrka återstår endast en ruinkulle. Medeltida kapell, flera med kyrkogårdar, fanns i sju av socknarna. Kapellen övergavs efter reformationen. Av tre av kapellen återstår synliga murar. Grundmurar till ett sannolikt kapell har också påträffats i anslutning till Borgholms slott.

ning till landborgen löper de gamla vägsträckningarna och dit har ofta de långsträckta byarna och kyrkorna på södra Öland lokaliserats i nära kontakt med odlingsjordarna strax nedanför landborgens krön, vilket gör att de ligger väl synliga i landskapet såväl inifrån ön som från havet. De bästa exemplen är kanske Algutsrums och Resmo kyrkor strax norr respektive söder om Färjestaden. Nedanför landborgen där berggrunden bl.a. består av lerskiffrar, möter Ölands bördigaste odlingsbygd med mycket gott klimat. Från Glömminge kyrka och norrut övergår landborgen i en klintkust utan odlingsmark ner mot havet. På denna del av ön har inte heller bebyggelsen och kyrkorna någon relation till den gamla klintkusten.

Utefter den östra kusten löper den svagare utbildade Östra landborgen. Den består av ett under ancyclus- och littorinatid avsatt system av strandvallar. Från i höjd med Köpings socken återfinns Ancylussjöns strandvall ett stycke innanför östra kusten. Den ersätts av den sydligare Littorinavallen i höjd med Hulterstads kyrka. På dessa strandvallar drar de äldre vägstråken fram. Här ligger också flera av de mera orörda, långa öländska radbyarna, ofta knutna till sockenkyrkornas ursprungliga lägen. Liknande system av strandvallar finns för övrigt också på och nedanför Västra landborgen, men de har där mindre betydelse för bebyggelsebild. Norr om Egby kyrka upp mot Föra tonas sambandet mellan de äldre bylägena, vägnätet och kyrkornas lokalisering successivt ned när det gäller de viktiga naturfenomen i landskapet som landborgarna i alla tider utgjort. Detta beror till stor del på att den norra delen av ön länge befann sig under vattenytan under Östersjöns utveckling. Här dominerar i stället ett mindre regelbundet nät av ursvallade moränryggar och strandvallar, inte sällan orienterade i nordvästlig-sydöstlig riktning. Dessa naturfenomen har gett ett lokalt format underlag för bebyggelsen.

Om vi återgår till beskrivningen av mellersta och södra Öland och till den landremsa som befinner sig öster om Östra landborgen återfinner vi här mark som befunnit sig under vattenytan vid flera av Östersjöns utvecklingsstadier – förutom åkrarna också de s.k. sjömarkerna. De senare har karaktär av utmark. Landhöjningen har alltså bidragit till att dessa båda markslag i dag befinner sig över havsnivån, täckta av odlingsbara, sedimentära leror. Sedan urminnes tider utgör sjömarkerna grunden för ett kustnära beteslandskap.

Mellan Västra och Östra landborgen breder en omfattande alvarmark ut sig söderut från en linje mellan Toroslunda och Gårdby. Alvaret var i sin genuina form närmast en trädlös kulturstäpp, främst formad av betesgång. Flera platser har emellertid under vissa tider återbeskogats, senast efter andra världskriget. Jordtäcket på Stora Alvaret är stundtals så tunt att kalkhällarna framträder i dagen. Andra områden med omfattande alvarmarker finns norrut, nära Råpplinge, Alböke och Föra.

Öland har ett mildt klimat med ringa nederbörd, inte stort mer än 400 millimeter per år. Trots detta har ön tämligen goda förutsättningar för växtlighet. Detta beror till delar på att den sluttande berggrunden magasinerar grundvatten men också på att den på grund av denna sluttning transporterar regnvatten i ett flertal år och bäckar, ibland underjordiskt, i östlig riktning. Vid strandvallarna i öster kommer vattnet i dagen som källflöden, en av förutsättningarna för den omfattande bosättningen utefter Östra landborgen.

Sammanfattningsvis kan man säga att särskilt södra Öland ur nationell synpunkt har en egenartad och karakteristisk landskapsbild jämfört med övriga landet genom sina öppna partier och den nord-sydliga sträckningen av vägar och bebyggelse. Mest särpräglad är södra Öland med det öppna

Stora Alvaret. Dessa grundläggande drag är också orsaken till att kyrkolandskapet på Öland uppvisar en hel del alldeles specifika drag. Få platser har sin motsvarighet i vårt land när det gäller att finna ett så tydligt samspel mellan de naturgivna dragen och kulturbygdens utformning som just på Öland. Detta gäller i första hand bebyggelsen och kommunikationsnätets utformning utefter Västra respektive Östra landborgen men också i viss mån bebyggelsens anpassning till geologin på norra Öland. Det förtjänar också att nämnas, att många av Ölands kyrkor och kyrkomiljöer ligger inom gränserna för kulturmiljövårdens riksintressen.

Speciell uppmärksamhet bör riktas mot att södra Ölands kulturlandskap år 2000 förklarats som världsarv av UNESCO. Inte mindre än en tredjedel av landskapets yta ingår i detta världsarv benämnt "Södra Ölands odlingslandskap". Här förekommer den gamla radbybebyggelsen och kyrkorna i en miljö också bestående av ett omfattande fornlämningsbestånd, en enastående flora, ett rikt fågelliv och ett intensivt bedrivet jordbruk med fruktodlingar – allt grunden för en betydande sommarturism. De närings-ekonomiska satsningarna har ur landskapssynpunkt bl.a. lett till att igenväxningen av de öppna alvarmarkerna hejdats. Därmed kvarstår alltså möjligheten att på stora avstånd skåda silhuetten av kyrkornas torn – en viktig del av kulturlandskapsbilden på södra delen av ön.

UNESCO:s direkta motivering till världsarvet är följande: "Södra Ölands landskap är präglad av dess långa kulturhistoria och anpassningen till de naturliga förutsättningarna i form av platsens geologi och topografi. Södra Öland är ett unikt exempel på mänsklig bosättning där de olika landskaps-typerna på en enskild ö tagits till vara på ett optimalt sätt."

Eftersom Öland är litet till ytomfånget kan landskapet naturligtvis betraktas som en helhet, men eftersom kyrkorna fått en så pass iögonenfallande anpassning till de karaktärsgivande naturliga förutsättningarna kan man dela upp landskapet Öland i följande områden med rätt stora skillnader sinsemellan (fig. 3):

1. *Västra landborgen mellan Ottenby i söder och Borgholm i norr.* Den äldre bebyggelsen ligger i anslutning till själva ablationsbranten med odlingsmarken på sluttningarna ner mot Kalmarsund. Några byar ligger dessutom i kustslättens fullåkerbygd. Ett sådant klintläge fick nästan undantagslöst också kyrkorna, alltså nära kommunikationsstråket men också där mark lämplig för jordbegravningar fanns. Från Torslunda och norrut förekommer dessutom en hel del bebyggelse innanför landborgen.

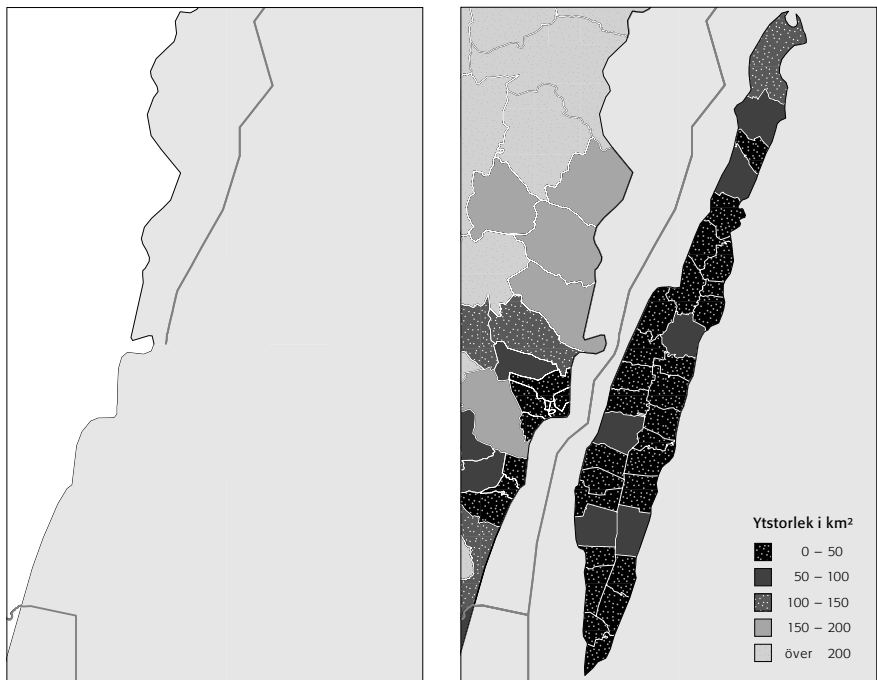
2. *Inre Öland mellan Torslunda och Borgholm.* Denna del av Öland hyser bara några få kyrkobyggnader, nämligen Röpplinge och Högsrum, jämte S:t Knuts kapellruin vid fornborgen Gråborg. De båda socknarna sträcker sig emellertid över landborgen, ända ner mot Ölands västkust. Landskapet domineras här av moränjordar och delvis bevarade glaciala ytformer. Vid sidan av byarna förekommer också en spridd agrar bebyggelse. I övrigt möter här Mittlandsskogen, som sannolikt kan vara ursprunglig även om stora delar av detta område troligen har varit uppodlat i tidigare skeden.

3. *Stora Alvaret med omgivning.* Stora Alvaret har ett fåtal mindre och delvis sent tillkomna byar i randlägen, särskilt i öster, belägna på tunna moränavlagringar. Flera av dessa randbyar är numera övergivna. Alvaret består i övrigt av utmarker till landborgsbyarna och delas längs mittpartiet av en genomgående socken- och häradsgrens.

4. *Östra landborgen mellan Ottenby och Egby.* Kulturbygden utbreder sig i ett smalt stråk på ömse sidor om Östra landborgen. Bebyggelsen och

Fig. 3. Topografisk indelning. Utifrån naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar kan Öland indelas i fem regioner, markerade med streckad linje: 1. Västra landborgen mellan Ottenby i söder och Borgholm i norr. 2. Inre Öland mellan Torslunda och Borgholm. 3. Stora Alvaret med omgivningar. 4. Östra landborgen mellan Ottenby och Egby. 5. Norra Öland, norr om Borgholm.

Fig. 4. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ytstorlek. Samtliga har medeltida ursprung.

de äldre vägsträckningarna anknyter till de äldre strandvallarna, något som skapat förutsättningarna för östra Ölands långa, ännu välbevarade radbyar, varav de största samtidigt är kyrkbyar. I Sandby-Gårdbyområdet samt i trakten av Bredsättra förekommer dessutom äldre agrar bebyggelse på den flacka, lägre kustslätten och från Gårdby och norrut frekvent även innanför strandvallarna.

5. *Norra Öland, norr om Borgholm.* Den södra delen av detta område är öppet och upptas på några ställen av alvarmark, särskilt i ett stråk norrut från Borgholm utefter kusten, mest iögonenfallande kring Alböke. Bebyggelsen är spridd och lokaliserad till oregelbundna byar knutna till olika moränformationer och strandvallar. Detta bebyggelsemönster är ålderdomligt och kan ha sitt ursprung i en bebyggelse från järnåldern till skillnad från radbyarna i söder som har medeltida ursprung. Norrut, från Föra och Persnäs, blir landskapet efter hand skogigare för att uppe vid Böda domineras av sandjordar, delvis bundna i dyner med tallskog (Böda kronopark). Kyrkorna intar kommunikationslägen och ansluter till landskapets urgamla strukturer.

Landskaps- och bebyggelsehistoria

Tack vare de gynnsamma naturgeografiska förutsättningarna har Öland en rik förhistoria alltsedan stenåldern. Från bronsåldern härstammar de många nakna stenrösen (rör) och troligen också de stora högar som återfinns i landskapet. Det är emellertid järnålderperioden, främst romersk järnålder och folkvandringstid, som är Ölands förhistoriska storhetstid. Från den tiden återfinns vi också åtskilliga högar, skeppssättningar, domarringar och resta stenar. Järnålderslandskapet hyser också en rad tämligen välbevarade gårdsanläggningar i form av husgrunder, fossila hägnadssystem samt runda borganläggningar, varav några, däribland den nämnda Gråborg i Algutsrums socken, varit i bruk under medeltiden.

En koppling mellan det förhistoriska landskapet och kyrkomiljöerna är ofta tydlig, men denna relation har inte varit avgörande för kyrkornas bestående lokalisering. Ölands mest iögonenfallande äldre, och ännu existe-

rande bebyggelsemiljöer, utgörs som redan antytts av landskapets radbyar. De har undergått en koncentrationsfas under medeltiden, då markrättsliga frågor kom att reglera bebyggelsen efter planeringsprinciper som är kända från stora delar av östra Sverige – från Öland i söder till Uppland i norr, s.k. solskifte. Dessa planlagda, geometriskt regelbundna radbyar, oftast i rektangulära former och med den götiska gården som anpassat ideal, fogades till de redan existerande kyrkorna på olika sätt.

Den tidiga medeltidens kyrkor anknöt troligen med sitt geografiska läge till en tidigare maktstruktur. Inte sällan utgick man vid formandet av de medeltida, regelbundna byarna från ett av kyrkogårdens hörn. Ja, i vissa fall var kyrkogårdens regelbundna uppmätning och konstruktion en förutsättning för själva tomtutläggningarna. Såväl kyrka som prästgård ingår således ofta som en del i den agrara bebyggelsebild, vilket inte framträder så tydligt någon annan stans i landet som här. Detta innebär att kyrkornas placering i landskapet har kommit att bli nära förbunden med ett medeltida planeringstänkande på bynivå, men det har också lett till att socknarna blivit rumsligt kompakta till sin form genom att också bydomäner och socknar ingått i detta planeringstänkande. I det flacka landskapet har det varit lätt att finna lämpliga gränser.

Kyrkorna ligger sålunda ofta intill en större ansamling gårdar, gärna i socknens geografiska centrum. Att denna bebyggelsebild ännu kvarstår i så hög grad beror på att senare tiders jordreformer inte kom att skifta ut jordbruksbebyggelsen över byns ägodomän – kyrkorna lämnades inte här att överleva i en i övrigt tynande miljö, vilket skett på många andra håll i vårt land. Till dessa särpräglade bebyggelsemiljöer kan vi lägga de berömda öländska väderkvarnarna. I dag återstår bara några enstaka kvarnrader – den mest berömda är kanske Lerkakas restaurerade kvarnrad i Runstens socken – men tidigare fanns en stor rikedom på dessa bebyggelseelement, upp emot 2 000, vilket bl.a. framgår av den gamla Generalstabskartan i skala 1:100 000 från 1800-talets senare del.

Det bör till sist sägas att norra Öland inte riktigt passar in i den bebyggelsebild som här tecknats. Bybebyggelsen har i denna del av landskapet ibland en oregelbunden klungkaraktär vid sidan av förekommande radbyar. Laga skiftet under 1800-talet har dessutom fått större genomslagskraft i dessa områden. Mycket talar för att rötterna till bebyggelselandskapet här återfinns i det öländska järnålderslandskapet, som snarast karakteriserades av oregelbundenhet vad avser bebyggelselägen och hägnadssystem. De norra socknarna kan också uppvisa en stor rikedom på fasta fornlämningar från järnåldern.

Av det föregående framgår att järnåldern och den tidiga medeltiden utgjorde en storhetstid på Öland. Ön uppvisade då flera tecken på en betydande rikedom under ledning av lokala makthavare. Ölandskyrkornas förändring till flerfunktionella byggnader under 1200-talets första hälft tyder på att man byggt upp ett samhälle med även profana krav på sockenkyrkornas funktion. Öns rikedom baserade sig under äldre tider på handel med bl.a. spannmål, hästar, oxar, fisk och särskilt sandsten, kalksten och skiffer. Handeln var främst inriktad på Danmark och Tyskland. Från och med mitten av 1300-talet börjar emellertid en nedgångsperiod beroende bl.a. på att landskapet drabbades av de återkommande krigen med åtföljande röverier. Den svenska kronan intresserade sig också alltmer för inkomsterna från ön. Öland var dessutom sedan länge platsen för en omfattande högviltsjakt. Från och med 1569 förbjöds denna jakt för böndernas del och förbudet kombinerades senare med andra typer av

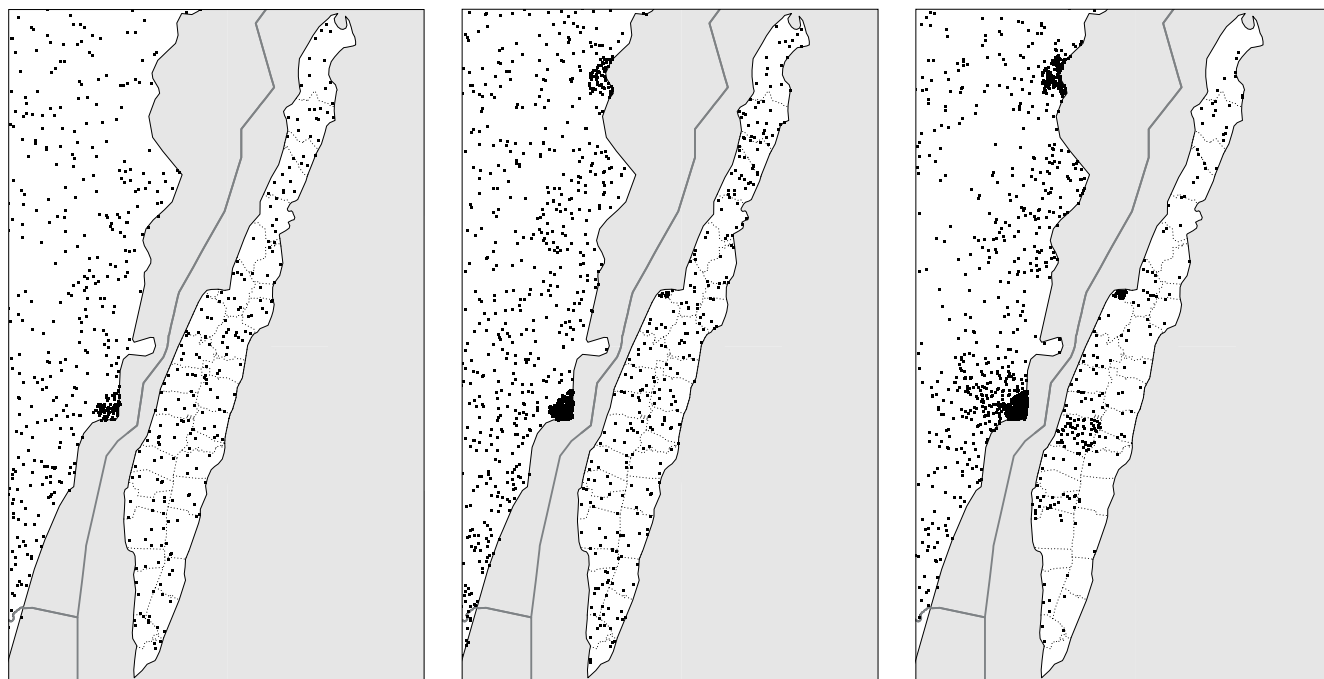

Fig. 5 a–c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överfört i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 invånare. Tillkomsten av Ölandsbron 1972 förbättrade möjligheten till arbetskraftsPendling mellan ön och fastlandet, vilket bidragit till att bryta den negativa trend som påbörjades i slutet av 1800-talet.

restriktioner, t.ex. mot trädfällning. Restriktionerna kulminerade under Sveriges stormaktstid men fortsatte in i 1700-talet. Parallellt med dessa restriktioner utsattes Öland för fortsatta härjningar i samband med krigshändelser.

En tungt vägande orsak till nedgången från och med senmedeltiden finner vi också här, som i andra delar av landet, i det starkt reducerade befolkningstalet på ön någon gång efter år 1300. Orsakerna till denna nedgång är ännu inte helt klarlagda men av allt att döma har Öland drabbats av en momentan befolkningsminskning åtföljd av en period med en svagare befolkningstillväxt än genomsnittet för landet i övrigt. Möjligen spelade de ovan nämnda orostiderna en roll härvidlag men också olika former av pålagor. Det är inte förrän ett stycke in på 1800-talet som landskapet repar sig vad avser befolkningsnumerären (fig. 5).

1800-talet utgör därför en viktig period för att förstå öns senare utvecklingshistoria. I första hand möttes befolkningstillväxten genom nyodling och landreformer. Den kungliga djurgårdsinrättningen upphörde 1801 varefter utmarksområdena delades upp mellan öns hemman, något som gav upphov till intensifierad markanvändning och de för Alvaret karakteristiska landskapselementen i form av raka stenmurar. Här, som annorstädes i landet, medförde också andra reformer på jordägandets område en klarare uppdelning av marken mellan ägare och gårdar – dock i de flesta fall utan att byarna sprängdes genom dessa skiftesreformer, vilket är närmast unikt för vårt land. Landreformer syftade till att tillgodose kraven på uppodling från en starkt växande befolkning under perioden 1820–1860, men man lyckades på sikt inte uppnå dessa mål, med arbetskraftsvandring och en kraftig emigration som följd. Öland hamnade i fattigdom och befolkningstalet minskade stadigt, något som ägt giltighet ända in i vår tid. Lokala undantag från denna bild finns, nämligen där industrier och storskaligt jordbruk krävde arbetskraft, särskilt på södra delen av ön.

Låter vi denna långa utvecklingsperiod speglas genom kyrkobyggandet får vi förklaringen till det bevarade kyrkobeståndets väsentligaste karaktärsdrag. Nästan alla kyrkor på Öland har visserligen medeltida byggnadsinslag, oftast tornen, men det är det sena 1700-talet och 1800-talet som i

allt väsentligt format kyrkolandskapet, och kyrkobyggandet speglar på ett påtagligt sätt befolkningsutvecklingen på ön (fig. 48).

Tillkomsten av Ölandsbron 1972 har betytt mycket för att bryta den negativa trend i befolkningsutvecklingen som inleddes under slutet av 1800-talet. Näringslivet har utvecklats och i dag finns en livlig arbetskraftspendling, framför allt till Kalmar, och bron har i hög grad också stimulerat turismen. Jordbruket kan emellertid ännu sägas vara huvudnäring och en stor del av befolkningen har än i dag en jordbruksrelaterad sysselsättning. Under 1900-talet har bär- och köksväxtodlingen spelat stor roll, något som skapat förutsättningar för en livsmedelsindustri vid sidan av den mera traditionella kalk- och cementindustrin. Öland är också fortsatt känt för sin gråa eller röda ortocerkalksten. En hel del av den moderna bebyggelsen återfinns därför med anknytning just till industri- och kommunikationslägen. Ett markant inslag i bebyggelsebilderna utgör också fritidshusen, som lokalt kan vara mycket dominerande. En ny trend är också att den gamla jordbruksbebyggelsen förvandlas till fritidsbostäder eller bostäder åt människor som har sysselsättning utanför jordbruksnäringen. Borgholm är sedan länge öns givna bebyggelsecentrum, men tätorternas permanentbebyggelse växer på flera andra ställen, särskilt runt Färjestaden men också i Mörbylånga. Ett nytt, och till kyrkobyggnaderna konkurrerande inslag i landskapsbilderna, utgör de många vindkraftverken, särskilt på södra Öland.

Några kyrkomiljöer karakteristiska för Öland

Som tidigare framhållits kan få landskap i Sverige visa upp ett så tydligt samspel mellan naturlandskapets förutsättningar och bebyggelsens lokalisering som Öland. Detta gäller naturligtvis också kyrkornas inplacering i landskapsrummet.

Med utgångspunkt från vad vi kan uppleva i dagens landskap framstår kyrkornas anknytning till vägnätet och radbymiljöerna utefter de båda landborgarna i de flesta fall mycket tydligt. Raden av kyrkor utefter Västra landborgen har kanske sina främsta representanter i Algutsrum, Torslunda, Vickelby och Resmo (fig. 7). De ligger alla omgivna av äldre bebyggelse, högt i landskapet med vida utblickar. Av dessa fyra exempel är anknytningen mellan kyrkplats och en lokal bebyggelsestruktur kanske allra tyd-

Fig. 6. S:ta Britas kapellruin på den s.k. Kapelludden i Bredsättra socken. Den stora kapellbyggnaden, som övergavs efter reformationen, omtalas också som Capella Sykavarp, S:ta Birgittas kapell och Långöre kapell. Till kapellet hörde en kyrkogård. Hamnen i Sikvarp omnämns i flera medeltida dokument. Foto Pål-Nils Nilsson, 1970-talet, RAÄ.

Fig. 7. Resmo kyrka i landskapet. Kyrkan, som är den äldsta och bäst bevarade medeltidskyrkan på Öland, ligger i norra delen av radbyn. I miljön ingår även gravfält från järnåldern och landborgens kvarnar. På gravfältet har påträffats såväl kristna som hedniska gravar från vikingatiden. I slutningen mot väster finns även spår av tidigmedeltida bebyggelse. Foto Rolf Hintze 1982, SvK:s arkiv, RAÅ.

Fig. 8. Stenåsa kyrka och kyrkby ligger vid ett vägskäl utefter vägen som går på östra landborgen och byn utgör en av de karakteristiska radbyarna. Den nuvarande kyrkan ersatte 1831 den medeltida kyrkan, som var belägen på samma plats. Foto Jan Norrman 1992, RAÅ.

ligast i Algutsrum. Marknadsplatsen öster om Algutsrums kyrka förstärker här det intryck man får av den förindustriella agrara miljön. Torslunda kyrka (fig. 34) har ursprungligen inte legat i direkt anslutning till bybebyggelse, vilket är ovanligt för Öland. Här finns emellertid en av landets äldsta ännu i bruk varande skolor, från 1830-talet, jämte prästgård, fattigstuga och en del s.k. malmbebyggelse. Runt Glömminge kyrka finns också ett välbevarat sockencentrum. Prästgården är en av de bäst bevarade på Öland.

Kyrkorna utefter östra landborgen från Gräsgård till Gärdslösa utmärks i första hand av läget på strandvallarna i ett öppet landskap. De utgör också vanligen en del av de karakteristiska och ofta välbevarade radbymiljöerna (fig. 8), inte sällan kompletterade med malmbebyggelse. Miljön kring Runstens kyrka är värd uppmärksamhet genom sin sammansättning av byggnader runt ett gammalt sockencentrum samt en välbevarad prästgård.

När det gäller de få kyrkor som lokaliserats på kalkplatån, in mot det mellanliggande Alvaret eller Mittlandsskogen, kan den uppodlade miljön runt Högsrums kyrka framhållas inte minst för sitt byggnadsbestånd. Även om de tidigare kyrkligt anknutna byggnaderna runt kyrkan (t.ex. skola,

Fig. 9. Den gamla kyrkan i Källa övergavs vid den nya församlingskyrkans tillkomst 1888. Byggnaden, som är bevarad till murar och tak, reser sig som en borg i landskapet i närheten av hamnen. Kyrkogården omges av en kalkstensmur med två stigluckor. I kyrkogårdens nordvästra hörn finns rester av en brunn, troligen den i äldre källor omnämnda S:t Olofs källa. Väster om kyrkan återfanns 1972 grundmurarna till den prästgård som brann ner 1630. Kyrkan vårdas av Riksantikvarieämbetet. Miljön utgör riksintresse. Foto Jan Norrman 1992, RAÄ.

fattighus, sockenstuga) funktionsomvandlats i en del fall utgör de exempel på en sammanhållen miljö.

Väl bevarade äldre kyrkomiljöer finns också på norra Öland. Persnäs ligger ett stycke från allfarvägarna och omges av malmbebyggelse, själva byn ligger öster om kyrkan. Föra ligger i vägskälet mellan de båda vägarna utefter västra respektive östra kusten. Bebyggelsemiljön är i båda dessa fall intressant och för i dag tankarna till utformningen av ett sockencentrum före industrialiseringsepoken, med bl.a. flera äldre skolhus på vardera platsen. Detsamma kan sägas gälla miljön runt Högby kyrka, även om det moderna samhället Löttorps närhet gör sig påmind. Runt kyrkan ligger prästgård med bostadshus, flyglar, magasin, kyrkstallar, fattigstuga, ålderdomshem och en tullkvarn.

Det bästa exemplet på en äldre, orörd miljö utgör Källa gamla kyrka med omgivande kyrkogård (fig. 9). Bebyggelsen runt kyrkan, vägdragningen förbi byggnadsmonumentet och närheten till Källa hamn nere vid Östersjökusten har i sin komposition över huvud taget få motsvarigheter i vårt land. Trakten kring kyrkan representerar en förindustriell bondeekonomisk miljö.

Exkurs

GEOMETRISK REGLERING OCH MEDELTIDA MÄTTEKNIK SPEGLAD I ÖLANDS KYRKOR OCH BEBYGGELSE

Det kan här finnas skäl att göra en liten utvidgning utöver det vanliga när det gäller sambandet mellan kyrkan och det omgivande bebyggda landskapet – om än med vissa hypotetiska inslag. De nämnda geometriskt reglerade byarnas tomter tycks nämligen ha formats genom en utläggning med stöd av en medeltida mätteknik, som troligen har mycket djupa historiska rötter. Det har nämligen visat sig, genom kulturgeografen Sölve Göranssons undersökningar på 1960-talet och senare, från vilka följande beskrivningar är hämtade, att bytomterna konstruerats med hjälp av äldre mätredskap som byggde på multipler av en aln om 52 cm – ibland benämnd solskiftesalnen. Alnmåttet återfinns i andra delar av östra Sverige under medeltiden. Mycket talar för att just denna aln införts till Öland från det götiska fastlandet i första hand i samband med kyrkobyggandet.

Det intressanta är att detta alnmått också går att rekonstruera i de kyrkor som undergått nybyggnad eller förändringar under sent 1100-tal jämte ett par århundraden framåt i tiden. Solskiftet, som alltså skulle reglera bebyggelse och åkermark, var sålunda förknippat med en mätningsteknik som hade sina paralleller i det samtida kyrkobyggandet. Syftet med solskiftet, som kan tidfästas till 1200-talets slut, var i första hand att genomföra en slags jordreform men just i östra Sverige (och sydvästra Finland) har man också företagit en reglering av själva bebyggelsen. Gårdarna förlades till enskilda tomter inom byns ram, tomter som storleksmässigt skulle motsvara gårdens hela ägoinnehav i relation till grannarna i byn – stora gårdar fick stora tomter och tvärtom. Till hjälp för denna tomt- och tegutläggning hade man en s.k. mätstång om vanligen 6–9 alnars längd. När det explicit gäller Öland finner man att dessa mätredskap enligt sägnen använts sedan ”urminnes tider”.

Det föreligger emellertid inte bara dessa rätt enkla mättekniska paralleller mellan kyrkobyggnaden och övrig bebyggelse utan sambanden är troligen starkare än så. Vi vet att solskiftesalnen föregåtts av en kortare, tidigmedeltida aln om 47 cm. Det är inte otänkbart att detta korta alnmått till och med existerat redan under förhistorisk tid. Bl.a. har man kunnat visa att alnmåttet med rätt hög sannolikhet ingått i konstruktionen av de fossila husgrunder från järnåldern som finns på många håll på Öland. Också utläggningen av grundkonstruktionen av Eketorps borg kan hänföras till detta mått. Ölands stora medeltida kyrkobyggnadsepok inföll under 1100-talet och det har därför varit intressant att studera vilka mättingsprinciper och vilka mått som ingått i landskapets äldsta kyrkobyggnader. Detta har varit möjligt att undersöka t.ex. i samband med åtskilliga större restaureringsföretag.

Det visar sig då, alltjämt enligt Sölve Göransson's undersökningar, att de måttprinciper som tillämpats vid kyrkans ursprungliga utsättning och uppförande låter sig rekonstrueras. För att få geometriskt acceptabla lösningar i fråga om vinklar och längder i de nya byggnaderna har man använt sig av geometriska principer för mätning i form av cirklar, kvadrater, rektanglar, trianglar etc. Dessa geometriska figurer har givits mått som därigenom får vissa ”exakta” matematiska relationer till andra geometriska storheter. Det mest kända exemplet för oss nutidsmänniskor är kanske Pythagoras sats, som bygger på relationen mellan hypotenusan och kateterna i den rätvinkliga triangeln. Men man arbetade också med andra vinkelförhållanden såväl i plan som i sektion enligt t.ex. den liksidiga triangelns eller gyllene snittets modell. Diagonalmätning var här, liksom i andra mättekniska sammanhang under denna tid, mycket vanlig. De valda måtten hänger samman dels med byggnadskonstruktionen, t.ex. i fråga om bärighet, dels också med vissa byggnadsdetaljer som finns omnämnda i Bibeln, t.ex. beträffande Salomos tempel i Jerusalem (Hesekiel 41:3–4, Apokalypsen 21:17). I detta fall finns angivet i alnar aktuella mått för vad vi i dag kallar kor, triumfbåge, murtjocklek etc. Ingången till det allra heligaste i templet angavs t.ex. till 7 alnars bredd (Hesekiel 41:3–4). Ett annat mått som anges för byggnaderna i det gamla Jerusalem är att Tabernaklets längd, som var 30 alnar, ibland också kom att eftersträvas i de äldsta öländska kyrkornas långhus (jfr 2:a Mosebok 26 kap.). Just dessa bibliska mått har visat sig ingå i konstruktionen av flera av de öländska kyrkor som tillkom under 1100-talet, alltså under den tid då de första stenkyrkorna uppfördes.

Mot slutet av 1100-talet och framför allt under 1200-talet förefaller det däremot som om kyrkobyggena oftast bygger på mätredskap som baserar sig på den lite längre solskiftesalnen om 52 cm för att under senare delen

av medeltiden ändras på nytt, något som fortsatte fram mot nyare tid. Den svenska alnen om 59,38 cm kan t.ex. spåras i de kyrkor som påverkats i sin arkitektur under 1700- och 1800-talen.

Om vi så till sist när det gäller de metrologiska undersökningarna kastar en blick på kyrkogårdarnas utformning finner vi motsvarande kopplingar till äldre religiösa traditioner. Som tidigare nämnts finns det i några fall en direkt koppling mellan kyrkogården och bytomten. Det förefaller nämligen som om de äldsta kyrkogårdarna också utformats med den korta alnen om 47 cm och att man lagt ut en regelbunden geometrisk figur, t.ex. en kvadrat med måtten 144 × 144 alnar – en uppmätning i ett duodecimalt system som förekom under långliga tider innan decimalsystemet infördes i vårt land. Andra mått kombinerade med bredden 144 alnar förekom också, t.ex. 120, 180 och 192 alnar. Också dessa mått har apokalyptisk anknytning eftersom det återger det himmelska Jerusalems stadsmur (Uppenbarelseboken 21:14). Att dessa mättekniska kunskaper kommunicerats mellan dåtidens mera kvalificerade byggmästare och skulptörer kan slutligen på ett illustrativt sätt belysas genom en jämförelse mellan portalerna i Gärdslösa kyrka och Gothems kyrka på Gotland. Göransson visar övertygande att Gärdslösaportalen utgör en exakt replik av den i Gothem, men i en mindre skala, nämligen 3:4.

Källor och litteratur

- Behrens, Sven & Mats Widgren m.fl.: ”Öland”, i *Nationalencyklopedin*, bd 20, 1996.
- Boström, Ragnhild: ”Guds hus – människors värn”, i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1974.
- Boström, Ragnhild: *Sveriges Kyrkor, Öland, 1966–97*. Se *Litteratur om Ölands kyrkor*, nedan s. 77.
- Boström, Ragnhild: *Ölands kyrkor*, Svenska fornminnesplatser 53, RAÄ, 1982.
- Göransson, Sölve: ”Byar och gårdar i Köpings socken vid 1600-talets slut och den medeltida bakgrunden”, i *En bok om Köping och Egby*, 1986.
- Göransson, Sölve: *Byarnas genetiska struktur*, Rapport RAÄ, 1972.
- Göransson, Sölve: ”Kyrkans metrologi”, i Boström, Ragnhild: *Långlöts kyrkor. Runstens härad*, SvK vol. 151, Öland bd II:1, 1973.
- Göransson, Sölve: ”Löts och Egby kyrkors metrologi”, i Boström, Ragnhild: *Löt och Egby. Runstens härad*, SvK vol. 163, Öland bd II:2, 1975.
- Göransson, Sölve: ”Måttsambanden mellan Gärdslösa och Gothems portaler”, i Boström, Ragnhild: *Gärdslösa kyrka. Runstens härad*, SvK vol. 177, Öland bd II:3, 1978.
- Göransson, Sölve: ”Äldre territoriell indelning i Sverige”, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 4, 1982.
- Landin, Lennart: ”Mest om kalksten, kalk och cement”, i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1974.
- Natur och kultur på Öland*, red. Markus Forslund, Länsstyrelsen i Kalmar län, 2001.
- Palm, Lennart Andersson: *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*, 2001.
- Rahmqvist, Sigurd m.fl.: *Öland*, DMS 4:3, 1996.
- Saltzman, Katarina: *Inget landskap är en ö. Dialektik och praktik i öländska landskap*, 2001. Diss.
- Styffe, Carl Gustaf: *Skandinavien under unionstiden*, 1867.

Medeltidens kyrkor

av Ann Catherine Bonnier

Öland utgjorde under medeltiden ett prosteri tillhörande Linköpings stift. De 34 socknarna var indelade i två ”mot” med var sitt prästmöte, en indelning som hade gammal hävd redan 1346. En källa från 1320 grupperar kyrkorna efter ekonomisk prestationsförmåga. Den rikaste gruppen utgörs av kyrkorna i de nordliga socknarna Högby, Persnäs och Köping samt Gärdslösa och Runsten på mellersta Ölands östkust och Kastlösa på sydvästra Öland. Kyrksöcknarna tillhörde de ytmässigt största på ön (fig. 4). Tvåhundra år senare tycks de ekonomiska förhållandena ha förändrats något. De kyrkor som taxerade högst 1530–43 var då Böda på öns nordspets samt som tidigare Högby, Köping och Gärdslösa, medan Kastlösa ersatts av den södra grannkyrkan Smedby. Den allra högsta taxeringen gällde Gärdslösa, där Ölandsprosten residerade under medeltiden. En stadga från 1346 visar att samtliga socknar delvis betalade sitt tionde i sill.

Nästan alla medeltida kyrkor har rivits eller byggts om under 1700- och 1800-talen. Bevarade eller till största delen medeltida är endast kyrkorna i Egby, Gärdslösa, Källa, Resmo, Ventlinge, Vickleby och Ås. Av dessa har Källa gamla kyrka (fig. 9) överlevt som ödekyrka. Medeltida murverk ingår även i Glömminge, Långlöt (fig. 17–18), Råpplinge och Torslunda. I samband med nybyggen och ombyggnader behölls de medeltida tornen i sexton fall (fig. 31). Nio kyrkor utplånades däremot helt förutom den redan 1611 rivna och ej ersatta kyrkan i Borg. Trots att så många medeltidskyrkor försvunnit eller ombyggts kraftigt känner man i huvudsak deras utseende tack vare de avbildningar och beskrivningar som finns bevarade alltifrån 1634 och framåt. På 1600-talet var Jonas Haquini Rhezelius (fig. 24), Johan Hadorph och Petrus Törnewall (fig. 14, 25) verksamma, vid 1700-talets mitt Petrus Frigelius samt under 1800-talet bl.a. Nils Isak Löfgren (fig. 27, 35) och Nils Månsson Mandelgren. Under senare delen av 1900-talet har dessa arkivaliska uppgifter kunnat kompletteras genom de byggnadsarkeologiska undersökningar som skett i samband med mera omfattande restaureringar.

Typiskt för de öländska kyrkorna under äldre medeltid är de många om- och tillbyggnaderna av profan karaktär. I praktiskt taget varje socken tillkom nya torn och vindsvåningar, och närmare hälften av kyrkorna blev ”klövsadelskyrkor”, d.v.s. fick torn både i väster och öster (fig. 15). Speciellt för landskapet är också att gilleshus av sten funnits intill kyrkorna i flera socknar. Eftersom de låg i ruiner redan på 1600-talet är det sannolikt att de var medeltida.

Förutom sockenkyrkorna har det funnits ett antal medeltida kapell (fig. 2). S:ta Brita i Bredsättra (fig. 6) och S:t Knut i Algutsrum har varit minst lika stora och påkostade som sockenkyrkorna och även haft begravningsrätt.

Förutsättningarna

Husgrunderna från äldre järnålder är talrikast på mellersta och norra Öland, men i övrigt är fornlämningarna tämligen jämnt fördelade över landskapet. Mest lämningar från förhistorisk tid är påträffade i Köping, Råpplinge och Persnäs, och det är också dessa socknar som har de flesta gravfälten.

Märkligast av runstenarna är Karlevistenen i Vickleby, som är rest över en dansk hövding, och Bjärbystenen i Runsten, som omnämner begravning i kyrkan. Ordet kyrka finns eventuellt även på ett runstensfragment i Hulterstad.

Nästan alla kyrkorna ligger i direkt anslutning till förhistoriska gravfält och åtminstone sockenkyrkorna i Köping och Resmo är anlagda ovanpå gravfält från järnåldern. Å ena sidan begravde man alltså mer eller mindre kontinuerligt på platsen; å andra sidan har man under 1100-talets slut – och kanske ännu senare – begravt kristna personer på andra ställen än på kyrkogården i Köping, Kastlösa, Hulterstad och Södra Möckleby. Så sent som 1667 berättar kyrkoherden i Böda att man fortfarande använde ett gammalt hedniskt gravfält i Torp för begravning (Gräslund 1995).

Inte mindre än 19 fornborgar är kända. Minst fyra av dem har använts under medeltiden och tycks då ha varit försedda med porttorn. Eketorps borg i Gräsgårds socken är bäst känd och dess medeltida skede har delvis rekonstruerats. Störst var dock Gråborg i Algutsrum, i vars närhet man finner ruinen av det ovan nämnda S:t Knuts kapell, en absidkyrka med kyrkogård.

Köpingsvik utgjorde en viktig hamn och handelsplats, som blomstrade redan under vikingatiden och den tidiga medeltiden. I Borgholms slott har medeltida murar grävts fram, men andra profana lämningar från medeltiden finns också. En befästningsanläggning i form av en vall och en vallgrav runt ett fyrkantigt område kan ses på Kåreholm i Alböke socken, och i Högby finns rester efter en befäst gård på "Vedborms ö". Sex medeltida minneskors av sten är resta på norra Öland.

Under medeltiden ägdes en stor del av den öländska jorden av olika kloster, vilket vanligen betyder att jorden tidigare varit i kunglig eller aristokratisk ägo. Det gäller särskilt de äldre klostrens jord. Som exempel kan nämnas jord i Svibo i Ventlinge socken, som 1220 donerades till Riseberga kloster av kung Johan Sverkersson och som tidigare innehafts av jarlen Birger Brosa. Ett annat exempel är Vreta klostrets jord i Lilla Istad i Alböke socken, vilken en gång ägts av kung Sverker den äldre och som år 1266 donerades till Vreta kloster av hans ättling Svante polk Knutsson. Svante polk, son till hertig Knut av Reval, donerade samtidigt även jord i Norra Kvinneby i Stenåsa till klostret. En liknande bakgrund kan misstänkas när det gäller Roma klostrets innehav av hela byn Dödevi (elva gårdar) i Högby socken.

Träkyrkor

Bjärbystenen i Runstens socken omtalar att Fastulv är "begraven i kyrkan", vilket med tanke på stenens tillkomsttid måste syfta på en kyrka av trä. Ornerade hållar som troligen är rester av vikingatida gravmonument, s.k. eskilstunakistor, har hittats intill stenkyrkorna i Hulterstad, Långlöt, Mörbylånga, Resmo och Sandby, vilket tyder på att tidiga kristna kyrkogårdar funnits här. Inte mindre än 73 fragment av runristade stenar, flera av hög kvalitet, är funna i Köping, som därmed är den viktigaste fyndplatsen i

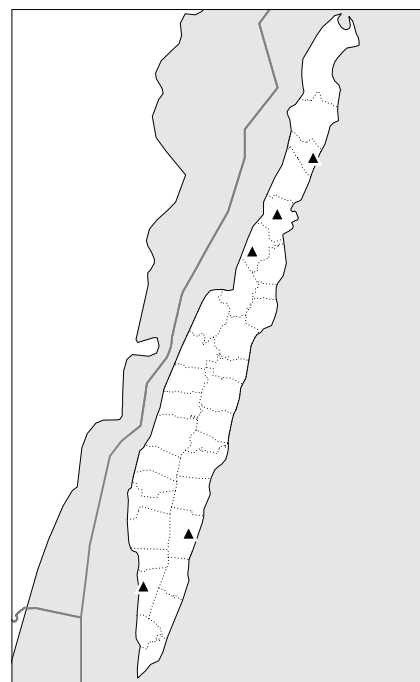

Fig. 10. Medeltida träkyrkor, belagda genom bevarade delar eller arkeologiska fynd. Samtliga från äldre medeltid.

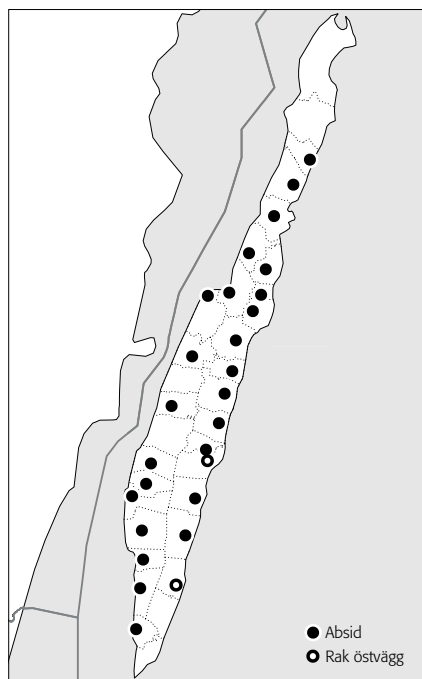

Fig. 11. Samtliga öländska socknar fick under äldre medeltid en stenkyrka. Deras äldsta planform utgjordes vanligen av ett rektangulärt långhus med smalare kor med absid. Endast i två fall är ett smalare, rakslutet kor belagt. Till gruppen absidkyrkor hörde även S:t Knuts kapell vid fornborgen Gråborg i Algutsrums socken.

Sverige för eskilstunakistor och andra runstenar. Troligen har dessa vikingatida kyrkogårdar även haft en kyrkobyggnad.

Mer konkreta spår efter tidiga träkyrkor (fig. 10) finns i Föra, Hulterstad och Södra Möckleby, där stavkyrkoplankor återanvänts för konstruktioner inne i de medeltida stenkyrkornas torn. Ett tjockt brandlager under Källa gamla kyrka förefaller vara rester efter en brunnen träkyrka, och i Alböke har man påträffat ett kollager samt en stenläggning, vilken kan ha utgjort grund för bottensyllen i en stavkyrka.

Byggnadshistorien i några av de öländska kyrkorna tyder på att koret byggts först och sannolikt fungerat tillsammans med en kyrka eller ett långhus av trä. Det gäller bl.a. Föra, Köping och Runsten, vilka alla även av ovan nämnda skäl bör ha haft en äldre föregångare på platsen. Också i Stenåsa finns tecken på att koret byggts intill ett trälånghus.

Träkyrkorna var troligen uppförda under 1000–1100-talen och avlöstes tidigt av stenkyrkor.

Stenkyrkorna

Kyrkorna har alla genomgått både moderniseringar och om- och tillbyggnader under medeltidens lopp. Knappast i något annat landskap har byggnadsaktiviteten varit så intensiv under äldre medeltid som på Öland och en för ön säregen byggnadstradition, kännetecknad av avancerade arkitektoniska lösningar och fin stenbehandling, utbildades tidigt. Under slutskedet av medeltiden var aktiviteten däremot låg.

Typiskt för ölandskyrkorna är de många tornen – alla sockenkyrkorna utom Böda (fig. 24) och Egby försågs med torn redan under medeltiden (fig. 15 a). Klövsadelskyrkorna, med torn både i väster och öster, tillkom etappvis och eftersom ingen av dem återstår i detta skick är byggnadsförloppet svårt att analysera och åldersbestämma. Dessa kyrkor har även haft andra funktioner utöver de rent kyrkliga (se vidare nedan). Flera av kyrkorna, t.ex. Resmo, har haft tegeltak under medeltiden, något som sällan finns belagt i andra landskap. Takryttare på långhustaket, av okänd ålder men troligen medeltida, är kända från Böda (fig. 24), Egby och Källa kyrkor samt S:t Johannes kapell i Ås, vilka saknade torn.

De olika byggnadsaktiviteterna under äldre medeltid är svåra att särskilja, eftersom många av kyrkorna kontinuerligt tycks ha stått under byggnad. Nedan redovisas först de romanska kyrkornas ursprungliga särdrag, därefter den omvandling till klövsadelskyrkor, som tycks ha tagit sin början redan under sent 1100-tal, samt slutligen de gotiska moderniseringarna, som framför allt ägde rum under 1200-talets mitt och senare del.

DE ROMANSKA SOCKENKYRKORNA

Planformer och teknik Var och en av de 34 socknarna har ägt en romansk stenkyrka. Med något enstaka undantag har kyrkorna haft ett smalare kor med absid (fig. 11), vilket ännu är bevarat i Resmo och Egby. Ofta har koret varit tvärrektangulärt med sin största utsträckning i nord-syd och varit försett med en bred men grund absid, och triumfbågen har varit trängre än tribunbågen, d.v.s. bågen mellan kor och absid. Typen för tankarna till skånska kyrkor men återfinns också i Blekinge och södra Småland.

Byggnadsmaterialet har huvudsakligen varit kalksten, med inslag av sandsten i Vickleby samt i Resmo, där även importerad kalktuff förekommer. I de allra äldsta kyrkorna är byggnadsstenen av smått format, ”åkersten”. De lite senare kyrkorna är byggda av råbruten och tuktad, ibland även huggen, kalksten. Murverket har i några fall haft fogarna marke-

Fig. 12. Resmo romanska kyrka från söder. De stora spetsbågiga fönstren tillkom 1785, västtornets lanternin 1826, då även östtornet över koret revs. Kyrkan hade ursprungligen fyra högt sittande fönster i norra och södra långhusmuren. Av dessa kunde två på vardera sidan samt korets fönster åter öppnas vid restaureringen 1924. 1965 öppnades långhusets medeltida sydportal. Foto Ragnhild Boström 1967, SvK:s arkiv, RAÄ.

rade genom kvaderrits, som i S:t Knuts kapell i Algutsrum, Gärdslösa och Resmo. Måttundersökningar i de öländska kyrkorna har, som nämnts i föregående kapitel, visat att olika måttsystem har använts, dels en inhemsk aln om 47 cm, dels en annan aln om 52 cm (senare också den svenska alnen om 59,38 cm). I Köping har 52-centimetersalnen använts i koret, som troligen byggts intill en träkyrka, medan resten av kyrkan byggts med den lokala 47-centimetersalnen.

Anmärkningsvärt korta långhus har funnits i Böda, Egby och Glöminge. Minst har kyrkan i Segerstad varit, endast cirka 16 meter lång inklusive östtornet. De äldsta romanska långhusen hade ofta ingångar både i norr och söder, medan ursprungliga korportaler varit sällsynta liksom i Skåne. Tecken på en tidig tillkomsttid är förekomsten av fönster både i norr och söder, något som enligt arkeologiska fynd, arkivaliska notiser och äldre avbildningar har förekommit i minst hälften av kyrkorna, bl.a. i Smedby, Torslunda och Vickleby. De två sistnämnda har kvar murverk av den äldsta sorten.

Socklar är ovanliga men finns på absiden i Resmo samt på koret, men ej på absiden, i ruinen efter S:t Knut i Algutsrum. I Resmo och Långlöt är takstolens bindbjälkar inmurade i murkrönen, ett förfarande som förekommer i de äldsta romanska kyrkorna på fastlandet. Kyrkorna i Föra och Segerstad tycks ha haft små nischer för långhusets sidoaltaren på ömse sidor om triumfbågen, något som också funnits i en del skånska kyrkor och i enstaka kyrkor på Gotland.

Resmo, Köping och Hulterstad En av de äldsta kyrkorna finns bevarad i Resmo (fig. 7, 12–13), där långhuset enligt dendrokronologiska undersökningar (datering av bevarat trävirke) har uppförts redan vid 1100-talets början (Boström 1990). Kyrkan är byggd av kalksten i mycket litet format med tunna fogar och kvaderrits. Murtjockleken är ovanligt liten, bara 95 cm, och det förefaller röra sig om ett gjutet murverk: skivor av kalksten och

Fig. 13. Interiör av Resmo kyrka mot öster. Långhuset är smalt och högt och har ursprungliga fönster i både norr och söder (jfr fig. 12). De fragmentariska romanska målningarna tillhör 1100-talets mitt och slut. Foto Rolf Hintze 1982, SvK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 14. Köpings kyrka. Laverad tuschteckning av Petrus Törnewall 1673, UUB. Den romanska kyrkan var exceptionellt stor, drygt 40 meter lång. Kyrkan revs 1805.

kalktuff sitter "klistrade" i hörnen utanpå det övriga murverket. Västtornet, som är lika brett som långhuset, är ursprungligt men byggdes färdigt med en annan utformning än den först avsedda. Långhusmurarna är ovanligt höga i förhållande till långhusets bredd. Över den uppåt avsmalnande dörröppningen i nordportalen är ett långt ekvirke inmurat, och ovanför detta finns en halvrund nisch eller avlastningsbåge. Av samma märkliga typ har också de ursprungliga syd- och västportalerna varit. Liknande portaler har konstaterats i Ventlinge samt i några jylländska kyrkor (Boström 1983). Kyrkans nordfönster har haft en inmurad träram, som haft en för tiden unik utformning med två rundbågiga dageröppningar.

En annan tidig absidkyrka har funnits i Köping (fig. 14). Kyrkan, som revs i början av 1800-talet, var ovanligt stor, drygt 40 m lång och 14 m bred, och därmed en av landets största romanska kyrkor. Liksom Resmo kyrka var den uppförd av sten i litet format och med tunna murar med kvaderrits samt försedd med fönster i både norr och söder. I väster fanns ett brett västtorn med portal och rektangulär grundplan, som var något smalare än långhuset. Kyrkans exceptionella storlek tycks ha samband med den redan under vikingatiden blomstrande köpstaden. Man har också förmodat att den planerats som biskopskyrka. Ett mycket stort antal fragment av tidiga gravmonument (jfr ovan) visar på platsens betydelse.

En mycket speciell utformning hade kyrkan i Hulterstad. Bevarade

grundmurar under marken och den nuvarande 1800-talskyrkans golv visar att den medeltida kyrkan var en treskeppig basilika, utan tvärskepp men med absider i öster både i koret och i de båda sidoskeppen. I väster påbörjades ett extremt kort men brett västtorn, troligen ett s.k. västverk som skulle avslutas uppåt med ett dubbeltorn (kyrkan färdigställdes dock senare med ett smalare torn över mittskeppet). Den unika plantypen och uppbyggnaden talar för nära släktskap med några av de äldsta själländska kyrkorna, byggda på 1000-talet. För hög ålder talar även det lilla formatet på stennarna i murverket liksom att fönster förekommit även i norr. Ett prov från en av takstolens bindbjälkar, inbyggd i det kvarstående yngre tornet, har dock givit dateringen 1168 ± 5 år.

Torn De äldsta kyrkorna saknade vanligen torn, och de ursprungliga västtornen i de tre ovan nämnda kyrkorna utgjorde undantag liksom tornet i Glömminge. Praktiskt taget alla kyrkorna försågs dock med torn under medeltidens lopp (fig. 15 a). De bevarade tornen i Bredsättra och Mörbylånga har daterats genom dendrokronologi till de allra första åren på 1200-talet (Boström & Bartholin 1990 samt rapport i Kalmar läns museum). Ofta genomgick tornen flera byggnadsperioder, vilket exempelvis framgår av att den övre delen av det likaså bevarade tornet i Löt tycks ha byggts så sent som på 1390-talet. Vanligen är de senare tillbyggda tornen lika breda som långhuset och har en kvadratisk planform, som exempelvis i Bredsättra och Mörbylånga. Det delvis bevarade västtornet i Gräsgård är likaså jämbrett med det forna långhuset men däremot mycket kort i öst-västlig riktning.

Östtorn har i ett senare skede byggts över koret i flera av kyrkorna, vanligen i kombination med ett västtorn (se vidare nedan om klövsadelskyrkorna). Östtornen var antingen av samma bredd som långhuset – enda bevarade exemplet är här tornet i Ås – eller smalare än detta. I Segerstad, där kyrkan liksom kyrkan i Ås endast var försedd med östtorn, tycks tornet mot vanligheten ha varit byggt över koret redan i samband med uppförandet av kyrkan.

De bevarade tornen innehåller tunnvalv av sten. Det är vanligt att de övre tornvåningarna avgränsas från varandra av omväxlande valv och bjälklag, och förbindelsen mellan våningarna går via raka trappor inne i murarna. Tornet i Föra, ett av de förnämligaste romanska tornen i Sverige, har i nästan varje våning två parallella, tunnvalvda rum, med olika riktning på tunnvalven i de olika våningarna. Liknande torn har också funnits i Källa och är bevarat i Persnäs. Dessa komplicerade torn har några enstaka släktingar i Östergötland (bl.a. i Bjälbo), men uppbyggnaden liknar också den som förekommer i kyrkorna på Bornholm. Ett galleritorn av gotländsk typ, med ett höftparti utformat som ett öppet galleri, fanns i Torslunda (fig. 25).

Det är möjligt att vissa torn innehållit ett kapell eller en empurvåning, vilket i så fall kan tyda på en aristokratisk påverkan på arkitekturen. Kyrkan i Alböke, som är helt riven, tycks ha haft dubbeltrappor till tornets första övervåning, och i tornen i Högby och Löt har man ursprungligen kommit upp i den övre våningen via en trappa som börjat i långhusets sydvästra hörn. Kanske har det övre våningsplanet i dessa kyrkor använts som andaktsrum och/eller haft utgång till en läktare på samma sätt som i några kyrkor i Närke och Östergötland, vilkas tornttrappor också börjat i långhuset. En viss släktskap med dessa landskap antyds av att tornen i Kastlösa och Runsten enligt avbildningarna har haft en yttre avtrappning av murtjockleken.

Hål i valven efter klocklinor visar att tornen kunde vara byggda för både tre, som i Mörbylånga, och fyra klockor, som i Vickleby. På äldre

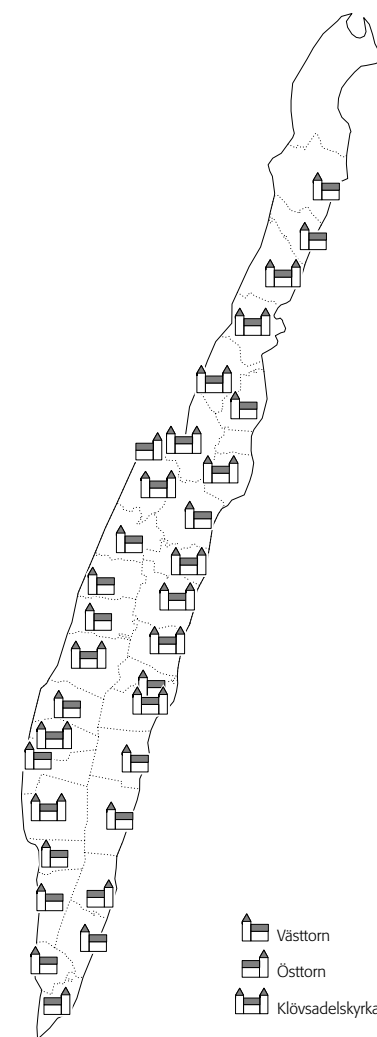

Fig. 15 a. Tornkyrkor från äldre medeltid. I de flesta fall var tornen sekundära. Endast två av sockenkyrkorna, Böda och Egby, var tornlösa. Många av de medeltida västtornen har bevarats i samband med en senare nybyggnad av kyrkan (fig. 31).

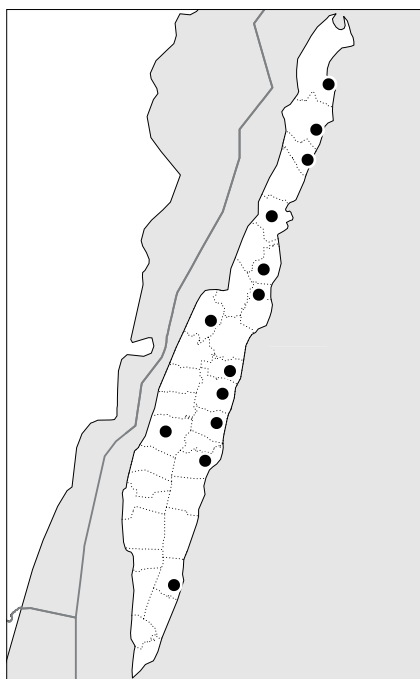

Fig. 15 b. Kyrkor med profana övervåningar, tillkomna under äldre medeltid. Tolkning utifrån äldre avbildningar. Möjligen har även Gårdby och Södra Möckleby kyrkor haft profanvåningar.

avbildningar av bl. a. kyrkorna i Algutsrum, Högby, Runsten och Torslunda (fig. 25) återges tornens klockvåningar med stora ljudöppningar, delade av kolonnetter. I tornet i Långlöt finns sådana rundbågiga och kolonnett-försedda ljudöppningar bevarade (se omslagsbilden). Kolonnetterna har eleganta tärningskapital samt baser med skulpterade hörnornament.

FLERFUNKTIONELLA KYRKOR/KLÖVSADELSKYRKOR UNDER 1100- OCH 1200-TALEN

Många av de öländska kyrkorna har som nämnts tidigt byggts om för att tjäna även andra funktioner, vilket innebar att långhuset förhöjdes med en eller två profanvåningar, att östtorn uppfördes ovanpå absidkoren eller att de ursprungliga koren omvandlades till stora tvåvåriga kor (fig. 15 a–b). Det rör sig alltså inte bara om s.k. klövsadelskyrkor. Kombinationerna är mångahanda. Kyrkorna i Egby och Böda (fig. 24) förhöjdes med en respektive två profana våningar över kor och långhus men tillbyggdes inte med torn, medan bl. a. kyrkan i Löt troligen fick både västtorn samt rymlig vindsvåning ovan kyrkorummet. I Ås tillkom som nämnts torn i öster men inte i väster, och i Högby uppfördes ett kor som var både bredare och högre än långhuset samt enligt Rhezelius teckning från 1634 försett med en vindsvåning som ser ut som en skyttevåning. Dessa omvandlingar av kyrkorna tillkom sannolikt i omgångar och vanligen med början i ett kraftigt, tunnvalvt västtorn. Byggnadsförloppen är komplicerade och svårdaterade, även om en relativ kronologi är möjlig att urskilja.

Anmärkningsvärt många av kyrkorna, enligt Rhezelius avbildningar 13 stycken, blev förvandlade till klövsadelskyrkor med torn i både öster och väster (fig. 15 a). Till dessa ska läggas Södra Möckleby kyrka, där östtornet revs före 1630, samt troligen också Gärdslösa kyrka. För det mesta har östtornen förmodligen byggts i samband med att kyrkan fick ytterligare en funktion, och profanvåningarna ovanför kyrkorummet tycks ha haft förbindelse med båda tornen. De flesta tornen har varit av den typ med flera välvda våningar som beskrivits ovan. Ordinära västtorn kunde byggas på med en våning ovanpå klockvåningen, som i bl. a. Gärdslösa och Vickleby. Några av tornen, som t. ex. i Bredsättra och Glömminge, har också haft en högt belägen yttre ingång, sannolikt främst avsedd för varor.

Som exempel på ett komplicerat byggnadsförlopp kan Källa gamla kyrka på den nordligaste delen av ön tjäna. Ursprungligen fanns här ett absidkor och ett långhus av normalt utseende samt ett närmast fästningslikt västtorn. Absidkoret revs och ersattes av ett jämbrett kor, och samtidigt välvdes kyrkorummet. Över både långhus och kor lades en profanvåning, och något senare påbyggdes denna med en våning med stora öppningar och skyttevärn. Troligen sänktes då också västtornet, så att kyrkan fick sitt utseende av kompakt, flervårig, rektangulär byggnad (fig. 9). Ett liknande utseende blev följden av ombyggnaden av den närbelägna kyrkan i Böda (fig. 24).

Att även västtornen i de ombyggda kyrkorna användes för förvaring av värdefulla ägodelar visar förekomsten av ”skattgömmor”, d.v.s. tomrum i muren som kunnat döljas med en lös sten, t. ex. i Råpplinge, samt i Persnäs av speciella bjälkar för upphängning av förnödenheter av olika slag. Små murade rum, som ibland kunde låsas inifrån, finns kvar i bl. a. Bredsättra och Löt. Tornen och deras innehåll kunde försvaras via skytteöppningar och kastschakt, som i Hulterstad och Ventlinge, och kaststenar finns ännu i bl. a. Persnäs. Att profana aktiviteter ägt rum i tornrummen framgår av påträffade måltidsrester, spelbrickor och mynt, men också av bl. a. knyppelpinnar och spill från skotillverkning. I Föra har tornet även varit försett

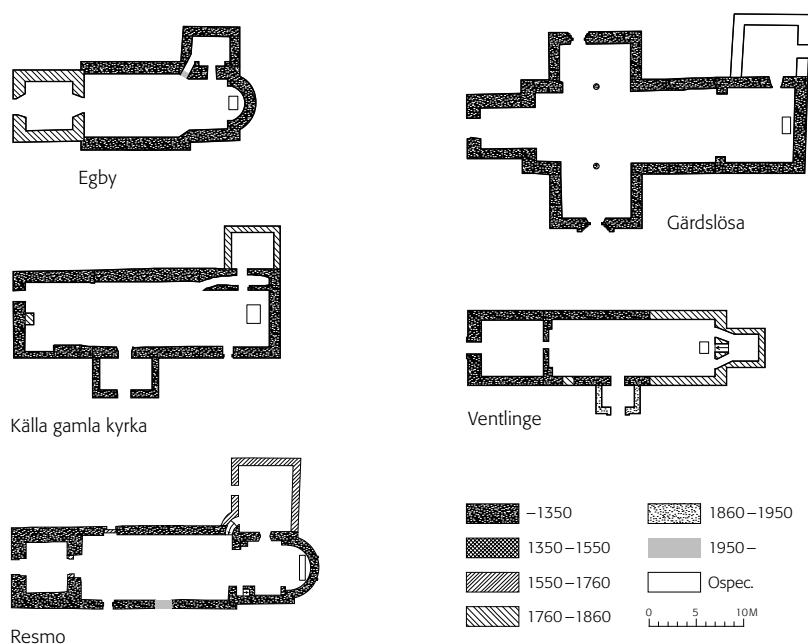

Fig. 16. Ett urval helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor återgivna i skala 1:800. Rapportens planritningar avser på ett åskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är hämtade från SvK:s monografiserie och Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA). Förlagornas mer detaljerade information har uteslutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

med ett avträde. Den omfattande sjöfarten via Öland skapade redan under äldre medeltid behov av säkra magasinutrymmen och så sent som på 1720-talet omtalas att en skeppare från Amsterdam hyrde lokaler i kyrkan i Högby för sina varor.

Hot och anfall från de hedniska folken på södra och östra Östersjökusten, speciellt under perioden 1170–1240 innan den kristna missionen var genomförd och länderna underkuvade av olika intressenter, har sedan länge framhållits som en orsak till öns behov av försvarbara utrymmen i kyrkorna. Ölands utsatta läge resulterade vid denna tid även i en upprustning av de förhistoriska fornborgarna.

När det gäller tidpunkten för detta skeende har senare forskning framhållit, att de flerfunktionella kyrkorna på Öland, i det småländska Møre på andra sidan Kalmarsund samt på Bornholm sannolikt påbörjats då den världsliga och den kyrkliga makten i området befann sig i jämvikt och då det danska inflytandet i Östersjön var stort, d.v.s. just cirka 1170–1240 (Wienberg 2000). Kyrkorna kunde genom sina helgade rum bidra till att symboliskt värna även icke-kyrkliga funktioner som magasin, skattkammare och bostad. Själva befästandet för däremot Wienberg till den följande hundraårsperioden, cirka 1240–1340, i samband med att danskarna förlorade sin makt i Östersjön och nya oroligheter utbröt. Den översta våningen i Källa med sina krenelingsliknande stora öppningar kan uppfattas både som en reell försvarsanordning och som en symbolisk befästning – en efterbildning av muren runt ”Det himmelska Jerusalem”.

Dateringen av de flerfunktionella kyrkorna är emellertid inte säkert fastställt. Västtornen i Bredsättra och Mörbylånga är som nämnts dendrodaterade till de allra första åren på 1200-talet. I Råpplinge fanns profanvåningen redan när kyrkan försågs med kapell (se nedan), vilket talar för att påbyggnaden skett senast under 1200-talet. Långhuset där anses ha varit välvt med två parallella tunnvalv, och liknande valv har förmodligen funnits i Egby och Löt. Denna valvtyp förekommer också i fästningsbetonade kyrkor på Bornholm, där man kan finna motsvarigheter till tornens komplicerade uppbyggnad. Kanske var det därifrån som man hämtade byggmästare till de första flerfunktionella kyrkorna på Öland (Boström 1967).

Flervåninga kyrkor av liknande slag återfinns dock som nämnts även i

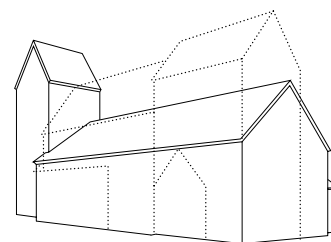

Fig. 17. Långlöts kyrka efter ombyggnaden 1795, med den medeltida klövsadelskyrkans viktigaste delar markerade med prickad linje (jfr fig. 18). I sydfasaden syns också utsträckningen av kyrkans äldsta långhus samt avtryck efter en tillbyggd sakristia. Rekonstruktionen bygger på teckningar från 1600- och 1700-talen samt spår i den nuvarande kyrkans murverk. Bearbetad renritning efter Ragnhild Boström 1972.

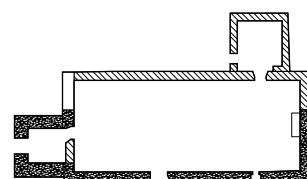

Fig. 18. Långlöts kyrka, plan i skala 1:800.

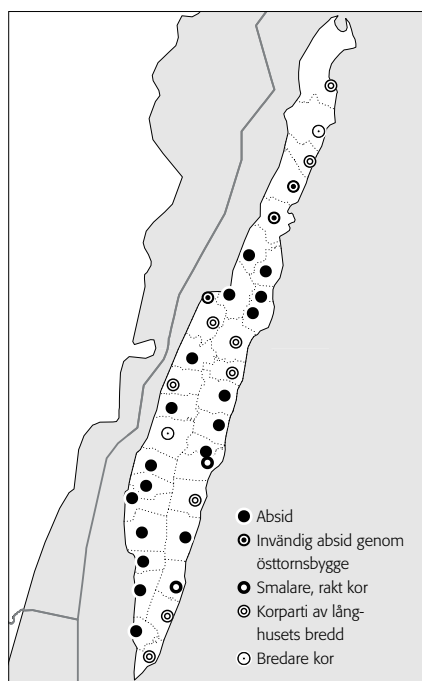

Fig. 19. Kyrkornas planform vid medeltidens slut. Några av kyrkorna hade då genom ombyggnad fått ett kor av samma bredd som långhuset. I två fall var det nya koret bredare än långhuset. Tre av absidkyrkorna – Borg, Föra och Persnäs – fick genom tillkomsten av östtorn ett utvändigt rakt avslutat kor.

Möre (Boström 1969, Andersson 1983, Anglert 2001), och enstaka klövsadelskyrkor är kända från Blekinge, Södermanland och Nedre Norrland. Den intensiva bygnadsaktiviteten på Öland innebar en stor ekonomisk satsning. Efter 1200-talets mitt avstannade till stor del utvecklingen på ön, medan den i Möre fortsatte under senmedeltiden. En fråga som inte heller är utredd är vilka som tagit initiativ till de flerfunktionella kyrkorna – var det sockenborna eller fanns det större ekonomiska och handelspolitiska samband?

GOTISERINGEN AV SOCKENKYRKORNA

Planformer och teknik Ett stycke in på 1200-talet moderniserades flera av kyrkorna med nya kor (fig. 19), vanligen av långhusets bredd, som i Böda (fig. 24), Glömminge, Gräsgård och Stenåsa. Förutom nya kor byggdes också enstaka korsarmar, ännu bevarade i Gärdslösa (fig. 16, 20). Även kyrkan i Persnäs var försedd med korsarmar, medan Böda och Glömminge kyrkor haft vardera en korsarm. Sakristior och vapenhus är nya byggnadsdelar som tillkommer liksom enstaka kapellutbyggnader, men under medeltidens två sista århundraden var bygnadsaktiviteten allmänt låg.

På avbildningarna ser man att flera av de öländska kyrkorna hade masverksfönster från 12–1300-talen (Algutsrum, Böda, Kastlösa m.fl.). Troligen har dessa i flera fall varit försedda med glasmålningar, och fragment har påträffats i några kyrkor. De gotiska koren fick i allmänhet en egen portal i söder, och äldre ingångar moderniserades. Gotiska portaler finns kvar i ett fåtal kyrkor, t.ex. i Vickleby och i Torslunda (fig. 25, 33 a).

Portal- och valvformer, liksom förekomsten av triangelbågar över nischer och dörröppningar, visar på nära kontakter med Gotland i detta skede. Ovanligt nog känner man namnet på en byggmästare som vid 1200-talets mitt var verksam på Öland. På södra korbägen i Stenåsa har det nämligen funnits en inskrift med texten *Hic e(st) edi(fici)um Haquini Tanna* (=detta är Håkan Tannas byggnad). Koret i fråga var gotiskt och lika brett som det romanska långhuset samt välvt med två eleganta kryssvalv. Samme byggmästare förmodas ha varit verksam bl.a. i Gräsgård och Långlöt samt i Gärdslösa (se vidare nedan). Några motsvarigheter till korsarmarna i den sistnämnda kyrkan finns inte på Gotland, men däremot vissa likheter med en del korsarmskyrkor från 1200-talet i Östergötland (Landeryd, Västerlösa, Örtomta) och i Närke (Kumla).

Murverken från 1200-talet innehåller kvaderstenar med tunna kantslag och ytterst finhuggna ytor. Typiskt för den hytta som förknippas med Håkan Tanna är utsökt stenbehandling: tät mejselbehuggning av stenen, mönsterhuggning i form av diagonal- och fiskbensmönster samt ett utnyttjande av färgväxling mellan röd och blågrå kalksten.

Under 1200-talet har långhusen ofta välvts i två skepp, med kalkstensvalv burna av två kolonner eller pelare, som i t.ex. Högby eller Högsrum. En konsekvens av tvåskeppigheten var att man tvingades dela triumfbågen i två bågar, vilket skedde i Alböke, Köping och Högby. I mindre kyrkor slogs fyra kryssvalv runt en mittpelare, som i Böda, Föra och Gräsgård. Det stora långhuset i Köping var däremot uppdelat i hela tre skepp. Skulpterade detaljer har ingått i valvarkitekturen i flera av kyrkorna, bl.a. i Köping. Vissa av de öländska kyrkorna fick dock aldrig några valv under medeltiden.

Kyrkan i Gärdslösa är en av de få bevarade medeltida kyrkorna och kan därför tjäna som exempel på hur en öländsk kyrka gotiserades. I detta fall gällde det dock öns prostkyrka, vilket medförde extra omfattande satsningar på såväl byggnaden som utsmyckningen. Det romanska långhuset försågs

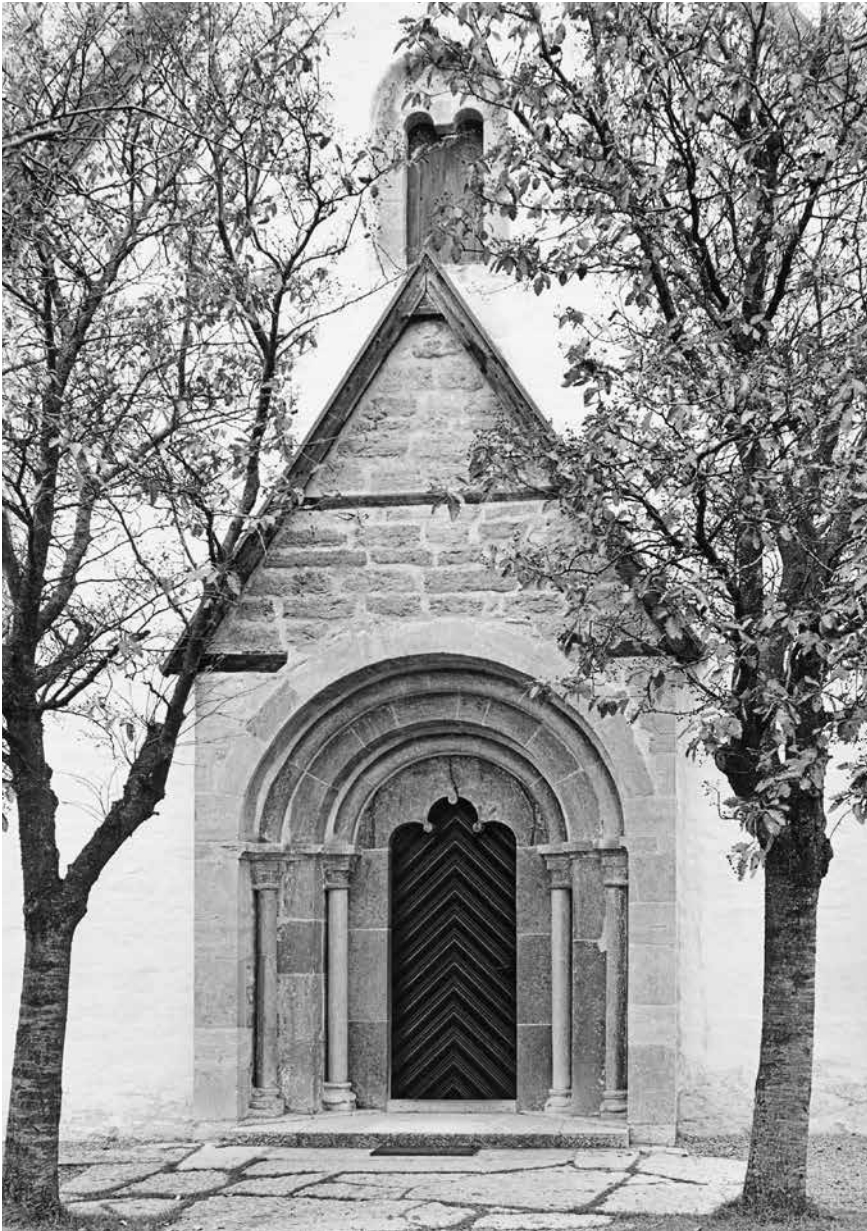

Fig. 20 a. Gärdslösa välbevarade medeltida kyrka från sydöst. Kyrkan tillbyggdes vid 1200-talets mitt med breda tvåvåninga korsarmar med separata ingångar (se fig. 16). Foto Albin Dahlström 1990, SvK:s arkiv, RAÄ.

Fig. 20 b. Gärdslösa kyrka, södra korsarmen. Portalen är en förminskad replik av den samtida sydportalen i Gothems kyrka på Gotland. Byggmästaren i detta byggnadsskede anses vara Håkan Tanna, nämnd i en arkivaliskt belagd inskrift i Stenåsa kyrka. Foto Sören Hallgren 1976, ATA.

tidigt med ett västtorn; kanske fanns också ett östtorn. Vid 1200-talets mitt moderniserades kyrkan med två korsarmar (fig. 16), troligen byggda av Håkan Tanna (som därför kallades Gärdslösamästaren av Gotlandsforskaren Johnny Roosval). Korsarmarna är ovanligt nog tvåvåninga och har sin största utsträckning i öst-väst samt ingångar i både norr och söder. Den södra ingången är utformad som en kolonnomfattad praktportal och ligger i ett utkragat parti av muren (fig. 20 b). Måttstudier har visat att portalen är en replik i $\frac{3}{4}$ skala av den samtida sydportalen i Gothems kyrka på Gotland och att man troligen använt sig av en gotländsk aln (Göransson 1978). Ovanför korsarmsportalerna finns rester av tvådelade fönsteröppningar, vilka liksom portalerna är rundbågiga.

Strax efter byggandet av korsarmarna uppfördes ett nytt kor och långhuset välvdes. Koret och kyrkan i övrigt stod troligen med utvändigt opudsade murar. Kyrkorummets 1200-talsvalv – de enda som bevarats på Öland – är ribblösa och består i korsarmarna av tunnvalv med stickkappor (som ger intryck av två kryssvalv i rad) och i långhuset och koret av kryssvalv eller tältvalv av gotländsk typ. Kolonnerna som bär korsarmarnas arkad-

bågar har huggna ornament och hörnfigurer på kapitäl och baser, och en gördelbåge i långhuset bärs av konsoler med bl.a. skulpturalt utformade människogestalter. Små kalkstenskonsoler av olika utformning bär också valven i kor och långhus. Koret har, kanske först under senmedeltiden, försetts med en trappgavel, den enda bevarade i sitt slag på Öland.

Sakristior, vapenhus och kapellutbyggnader I Källa kyrka har ett smalt rum inne i norra kormuren fungerat som sakristia (fig. 16), och ett liknande arrangemang har troligen funnits i Böda. Typen är känd från två kyrkor på det småländska fastlandet (Hossmo, Förlösa) och en sådan sakristia används fortfarande i Västergarn på Gotland. På norra sidan i koret i Långlöt har funnits ett utrymme, avskärmat mot söder med en trävägg, som troligen haft samma funktion. Medeltida sakristior av mer ordinär typ har annars funnits vid flera av kyrkorna, och sådana är fortfarande bevarade i Egby och Gärdslösa (kyrkans andra i ordningen). En egenhet för Öland är de låga sakristior som byggts söder om koret och därmed kunnat utnyttja den gotiska korportalen som ingång, t.ex. i Runsten.

Vapenhus har varit vanliga, men endast ett är bevarat till våra dagar. Detta vapenhus i Källa (fig. 16) har hörnkedjor, rundbågig portal och ett litet ljusinsläpp över portalen. Vapenhuset är byggt senare än kyrkan, eftersom dess tak täcker ett av de romanska fönstren. Hörnkedjorna och portalens utformning gör det möjligt att datera vapenhuset så tidigt som till 1200-talet i likhet med vapenhus på Bornholm, även om detta är en tidig datering jämfört med fastlandets kyrkor. Liknande portal och gavelglugg fanns även i vapenhuset i Löt, men ovanligt nog hade det också fönster, både i öster och väster, och kan därför eventuellt ha fungerat som kapell.

Ingen kapellutbyggnad är bevarad i sin helhet. Ett kapell längst i väster på nordsidan av långhuset i Räpplinge är dock delvis inkorporerat i det nuvarande kyrkorummet. Kapellet, som haft en rektangulär plan, byggdes eventuellt redan vid 1200-talets mitt men välvdes troligen under 1300-talet och försågs med målade vapensköldar, bl.a. för ätten Bielke. Ett virke med en skåra i västra väggen tyder på att kapellets norra del varit avbalkad från resten av rummet, möjligen för ett medeltida gravmonument. Även det kapell, som fanns intill vapenhuset i Högby kyrka och troligen var tillägnat S:t Otto, tycks ha haft målade vapensköldar med ätten Bielkes vapen från 1300-talets slut eller 1400-talets början. Tillbyggnader på nordsidan i Persnäs och Långlöt kan likaså ha varit kapell.

ANDRA KYRKÖBYGGNADER

På Öland har funnits ett antal kyrkobyggnader som aldrig omtalats som sockenkyrkor (fig. 2). Ändå var några av dem påfallande stora och har haft egna kyrkogårdar. S:t Knut i Algutsrum, byggd nära fornborgen Gråborg och en av de få kyrkobyggnaderna mitt inne på ön, står som ruin och har varit lika stor som socknens församlingskyrka. Det absidförsedda koret har haft en egen portal, vilket är sällsynt bland Ölands romanska kyrkor, samt en skråkantad sockel (dock ej på absiden). Finhuggna hörnkedjor, profilerad omfattning på ett av fönstren och rester av medeltida glasmålningar visar att kapellet varit påkostat. Måttenheten som använts för långhuset, en aln om 52 centimeter, och det danska invigningshelgonet gör det tänkbart att kapellet ingått i ett handelsfaktori med S:t Knut som skyddshelgon (Wallin 1975).

Ännu större har S:ta Britas kapell i Bredsättra varit, också det nu en ruin (fig. 6). Det smalare koret är rakslutet och har varit välvt. Korvinden var tillgänglig, kanske som magasin, via en dörröppning i triumfbågsväggen.

Ingångar till långhuset fanns både i söder och väster. Korets utformning och den samtida sakristian tyder på att kyrkobyggnaden tillkommit tidigast vid 1200-talets slut. Kapellet har ovanligt nog haft tegeltak, vilket visar på god ekonomi.

Hamnkapell med kyrkogård har funnits bl.a. i Grankullaviken i Böda (S:t Olof) och Kyrkehamn i Ås (S:t Johannes). Ett kapell i Bjärby i Runsten (S:ta Margareta) har också haft kyrkogård.

Kyrkorummens utformning

Interiören i de äldsta öländska kyrkorna skilde sig inte från den på fastlandet. Kyrkorummen täcktes av öppna takstolar eller plana trätak och de små fönstren gav sparsamt ljus. Kalkmålningar från denna period återstår endast i kyrkan i Resmo.

Under 1200-talets mitt och senare del har dock de öländska kyrkorummen omvandlats i en omfattning som endast haft sin motsvarighet på Gotland. Ombyggnader, moderniseringar av fönsteröppningar och valvslagning (fig. 21) förändrade många av de romanska kyrkorummen, av allt att döma även i klövsadelskyrkorna. Majoriteten av kyrkorna fick kalkstensvalv burna av välhuggna bågar och pelare, och de största kyrkorummen delades av pelare i två eller tre skepp. Även glasmålningar och kalkmålningar har funnits i flera av kyrkorna. De öländska kyrkorna tycks dock inte ha varit lika rikt utsmyckade som de gotländska.

KALKMÅLNINGAR OCH GLASMÅLNINGAR

Romanska men delvis svårt skadade kalkmålningar återstår som nämnts endast i Resmo. I absiden finns en stor framställning av Kristus i majestät, kanske målad vid 1100-talets mitt. Något yngre, från århundradets slut, är motiven ur Gamla testamentet i triumfbågen och på långhusets östmur (fig. 13), som tillkommit efter en ombyggnad i slutet av århundradet, då bl. a. ett torn restes över koret. Bäst bevarade är målningarna i triumfbågen, som visar scener ur Kains och Abels historia mot en nu svartnad blå bakgrund.

Senare kalkmålningar från två olika perioder finns bevarade i Gärdslösa. Äldst av dessa är målningar från 1200-talet, vilka framför allt finns kvar i de vid 1200-talets mitt tillkomna korsarmarna. Sånär som på en ensam figurmålning består de av målade ornament samt arkitekturmåleri, bl. a. kvaderimitation i bågöppningarna. Fragmentariska målningar från senmedeltiden återfinns i hela kyrkorummet och har enligt en nu försvunnen inskrift utförts 1498 av Magnus Ingelsson.

Målningar från både 1200- och 1400-talen tycks även ha funnits i valven i norra korsarmen i Persnäs. På samma ställe i Böda fanns på 1600-talet en inskrift som omtalade att kalkmålningarna där hade utförts på 1400-talet och att de var förknippade med avlat. På nordväggen i Ventlinge ses ännu ett målat skepp från 1400-talet, och även i Alböke har det enligt en teckning funnits 1400-talsmålningar. Senmedeltida vapenmålningar har funnits i Högby och Råpplinge (jfr ovan).

Fragment av glasmålningar från 1200-talet har hittats bl. a. i Köping och Långlöt, och flera av de masverksfönster som ses på avbildningar kan också ha haft målat glas.

INVENTARIER

Förhållandevis lite träskulptur har bevarats, särskilt när det gäller romanska bilder. I Statens historiska museum finns en madonna från Högsrum,

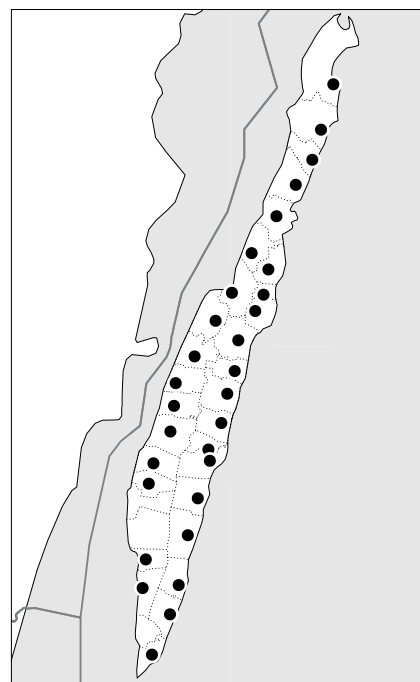

Fig. 21. Medeltida valv. Kartan anger kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden erhöLL murade valv. I de öländska kyrkorna förekom dessutom en avancerad valvslagning i tornens olika utrymmen.

Fig. 23 (t.h). Medeltida dopfuntar, helt eller delvis bevarade. Flertalet utgörs av importerade dopfuntar från Gotland. Ett av undantagen är dopfunten i Vickleby, som huggits av Kalmar-sundssandsten. Även i flera av de fragmentariska dopfuntarna förekommer öländsk eller fastländsk kalksten.

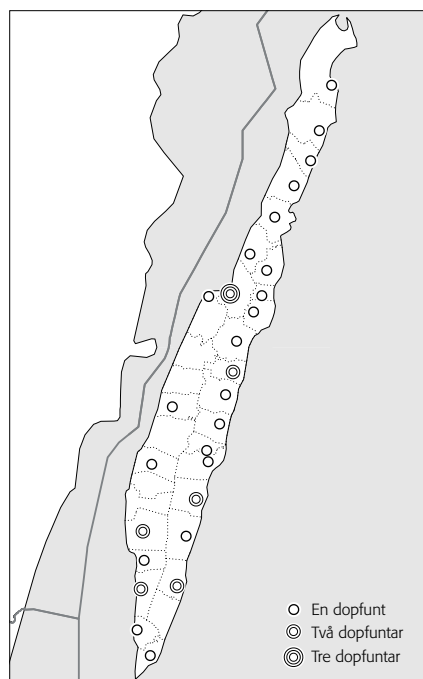
Fig. 22. Dopfunten i Runstens kyrka, utförd i gotländsk kalksten. Dopfunten, som är ett arbete från anonymmästaren Calcarius verkstad på Gotland, är försedd med uttömningshål och kan dateras senast till 1200-talets mitt. Foto Rolf Hintze 1979, ATA.

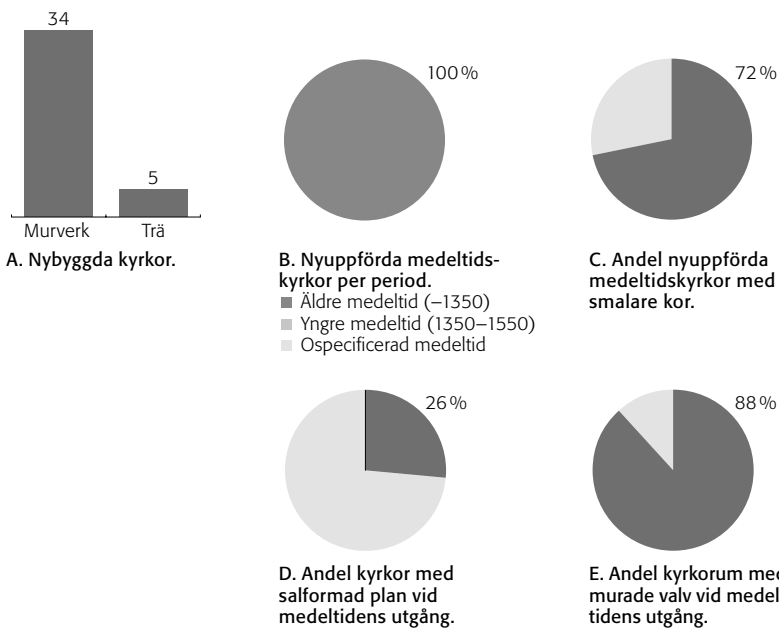

tillverkad omkring 1200. Många av skulpturerna från 1300-talets början visar gotländska stildrag som t.ex. triumfkrucifixen i Alböke och Gärdslösa eller en madonna från Algutsrum. Madonnabilden i Långlöt från samma tid är dock ett importarbete, kanske från Lübeck (Andersson 1966). I Högby finns två senmedeltida importerade helgonskåp med målade dörrar, det ena med en moderniserad madonnaskulptur från 1300-talet, det andra med en Petrusbild från 1400-talet. Ståtliga 1400-talskrucifix finns bl.a. i Högby och Persnäs, och en helig biskop och en Anna Självtröde från Köping (nu i Statens historiska museum) är importarbeten från 1400-talets senare del. Till de yngsta kultbilderna hör ett fint nordtyskt triumfkrucifix i Köping samt ett likaså nordtyskt altarskåp i Algutsrum, vilket enligt traditionen kommer från S:t Knuts kapell.

När det gäller dopfuntar är beståndet större och ett trettiotal helt eller delvis bevarade funtar, de flesta importerade från Gotland, återstår (fig. 23). Statistiken rörande förhållandet mellan antalet kyrkor och antalet återstående dopfuntar förrycks av att några av kyrkorna har delar av både romanska och gotiska funtar, t.ex. Köping. Oftast rör det sig troligen om en romansk funt som moderniserats med hjälp av en gotisk cuppa, vilket kan ha varit fallet i Kastlösa. De äldsta funtarna – från 1100-talets slut och 1200-talets början – är tillverkade av sandsten och har uttömningshål. Till dessa hör t.ex. funtarna i Algutsrum och Egby. De övriga är huggna av huvudsakligen gotländsk kalksten, och ungefär hälften av dem har tillverkats senast vid 1200-talets mitt. Det gäller bl.a. dopfuntar från den gotländska verkstad som efter stenmaterialet brukar kallas Calcarius. Goda exempel på arbeten från denna verkstad är funtarna i Bredsättra, Runsten (fig. 22) och Smedby. Så kallade musselcuppsfuntar eller paradisfuntar från det sena 1200-talet och tidiga 1300-talet finns bl.a. i Persnäs och Stenåsa.

Tillgången på lättbruten öländsk kalksten och lokalt verksamma stenhuggare återspeglas i en relativt stor produktion av gravhällar under

MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

Diagrammen avser huvudkyrkor i 34 medeltida socknar. Diagram A, B och C omfattar de 39 kyrkor som nyuppfördes under perioden (fem kyrkor kom alltså att ersättas med en ny kyrka redan under medeltiden, se nedan). I diagram D och E utgår siffrorna från de 34 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

I fem av socknarna finns konkreta belägg för tidiga träkyrkor (A). Indirekta spår antyder dock att de ursprungligen varit betydligt fler. Träkyrkorna ersattes tidigt med kyrkor i sten. Stenkyrkor uppfördes i samtliga 34 socknar under äldre medeltid. Medeltidskyrkorna på Öland har vanligtvis rivits eller kraftigt förändrats under senare perioder, men genom ett rikt arkivaliskt material har vi relativt god kunskap om deras utformning. Samtliga nyuppförda kyrkor kan genom sina egenskaper knytas till den äldre delen av medeltiden (B).

Egby och Resmo kyrkor är de enda av medeltidskyrkorna som till sin ursprungliga planform återstår förhållandevis orörda. Flertalet av kyrkorna har dock ursprungligen bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor (C). Denna plantyp har genom byggnadsarkeologiska undersökningar och äldre arkivalier kunnat konstateras bland 28 st. av de nyuppförda kyrkorna (72 %). Många av kyrkorna ombyggdes eller välvdes redan under äldre medeltid. Nio av kyrkorna (26 %) hade vid medeltidens utgång erhållit salformad plan, d.v.s. ett korparti av långhusets bredd. Murade valv i långhus/kor förekom då i 30 st. av kyrkorna (88 %).

medeltiden. Flera av dessa gravhällar har bevarats som trappsteg i Kalmar slott genom att de ingått i den kungliga rekvisitionen av lämplig sten från Öland i samband med slottsbygget. En tidig typ av de öländska gravhällarna är prydda med stavkors – exempel finns i bl.a. Egby och Löt – eller som i Borg med palmettrankor, som liknar utsmyckningen på västgötska liljestenar. Rektangulära eller trapetsformade gravhällar med kantinskrift från 1200- och 1300-talen finns i flera socknar. Några har också inristade vapensköldar, som stenarna över Sigmund Elovsson i Resmo, Peter Folkesson i Mörbylånga eller Sigmund till Horn i Persnäs (dokumenterad i

avbildningar). Ett sent exempel är en 1400-talshäll från Högsrum med tre sjöblad i vapnet, tillhörig en öländsk frälsesläkt.

Liksom på Gotland har det även funnits medeltida porträttgravstenar på Öland. Bevarad är en gravhäll över kyrkoherden Tyrgils i Källa från 1300-talets början och en annan är känd från Böda. Ännu mer påkostade är de gravtumbor, d.v.s. upphöjda gravar, som funnits i Kastlösa och Ventlinge. Ovanliga för Öland är däremot de låga gavelhällar från 1200-talet som fungerat tillsammans med en liggande häll i Gärdslösa. En eller flera men enklare sådana gravar har även funnits i Källa (Sundnér 1974).

Avslutande kommentarer

Ölandskyrkorna har präglats av en intensiv och kontinuerlig byggnadsaktivitet under äldre medeltid. De romanska kyrkorna förvandlades i stor utsträckning till flerfunktionella och flervåriga byggnader med komplicerade tornkonstruktioner som krävde stor skicklighet hos byggmästarna. Eftersom liknande arkitektur finns bl.a. på Bornholm och i det småländska Möre, bör man troligen söka efter gemensamma förklaringar i de dåtida ekonomiska och politiska förhållandena kring Östersjön. Under 1200-talets senare del avklingade utvecklingen på Öland, i kontrast till kyrkobygandet på Gotland, som blomstrade ännu under 1300-talet, samt till den senmedeltida aktiviteten på andra sidan Kalmarsund. Vid medeltidens slut hade $\frac{2}{3}$ av kyrkorna ännu kvar sina romanska kor, medan de övriga hade byggts om till salkyrkor eller fått ett större gotiskt kor (fig. 19).

Källor och litteratur

Excerpter och sammanställningar av Ragnhild Boström i SvK:s arkiv, RAÄ.

Anderson, Iwar: *Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp*, Antikvariskt arkiv 14, 1960.

Andersson, Aron: *Romanesque and Gothic sculpture*, Medieval wooden sculpture in Sweden 2, 1966.

Andersson, Karin: "Kalmarsundens kyrkor under tidig medeltid", i *hikuin* 9, 1983.

Andrén, Anders: "Platsernas betydelse. Norrön ritual och kultplatskontinuitet", i *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, 2002.

Anglert, Marit: "Vem försvarade vad? Några reflexioner kring de så kallade försvarskyrkorna", i *Meta* 3-4, 1984.

Anglert, Mats: "Landskap, bebyggelse och makt under yngre järnålder och medeltid", i *Möre. Historien om ett småland*, 2001.

Borg, Raine: *Smålands medeltida dopfuntar*, 1-2, Gothenburg studies in art and architecture 11, 2001. Diss.

Boström, Ragnhild: "Förbindelserna Gotland-Öland under romansk tid i den kyrkliga konsten", i *Gotlandia irredenta. Festschrift für Gunnar Svahnström zu seinem 75. Geburtstag*, 1990.

Boström, Ragnhild: "Några öländska kastaltorn samt tvärvetenskap, knep och andra hjälpmedel", i *Festschrift tillägnad Matts Dreijer på hans 80-årsdag 31.01 1981*, 1984.

Boström, Ragnhild: *Sveriges Kyrkor, Öland*, 1966-97. Se *Litteratur om Ölands kyrkor*, nedan s. 77.

Boström, Ragnhild: "Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning?", i *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*, 1967.

Boström, Ragnhild: "Är Resmo den äldsta stenkyrkan i det dåvarande Sverige?", i *hikuin* 22, 1995.

Boström, Ragnhild: "Ölands försvarskyrkor", i *Kalmar län* 1982.

- Boström, Ragnhild: *Ölands kyrkor*. Svenska fornminnesplatser 53, RAÄ 1982.
- Boström, Ragnhild: "Ölands medeltida kyrktorn", i *hikuin* 9, 1983.
- Boström, Ragnhild & Thomas Bartholin: "Dendrokronologisk datering av några öländska kyrkor", i *hikuin* 17, 1990.
- Göransson, Sölve: "Kyrkans metrologi", i Boström, Ragnhild: *Långlöts kyrkor. Runstens härad*, SvK vol. 151, Öland bd II:1, 1973.
- Göransson, Sölve: "Löts och Egby kyrkors metrologi", i Boström, Ragnhild: *Löt och Egby. Runstens härad*, SvK vol. 163, Öland bd II:2, 1975.
- Göransson, Sölve: "Måttsambanden mellan Gärdslösa och Gothems portaler", i Boström, Ragnhild: *Gärdslösa kyrka. Runstens härad*, SvK vol. 177, Öland bd II:3, 1978.
- Göransson, Sölve: "Om alnen i Norden. Ett bidrag till den historiska metrologin", i *Saga och sed. Kungl. Gustaf Adolfs akademis årsbok*, 1986.
- Gräslund, Anne-Sofie: "Aspects of the christianisation process – with some examples from Öland", i *Archaeology east and west of the Baltic. Papers from the second Estonian-Swedish archaeological symposium. Sigtuna, May 1991*, Theses and papers in archaeology. New Series. A 7, 1995.
- Nilsson, Bruce: *The runic inscriptions of Öland*, 1973.
- Rahmqvist, Sigurd m.fl.: *Öland*, DMS 4:3, 1996.
- Schück, Herman: *Ecclesia lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm Studies in History 4, 1959. Diss.
- Selinge, Klas-Göran: "Översikt över fornlämningsbeståndet", i Rahmqvist, Sigurd m.fl.: *Öland*, DMS 4:3, 1996.
- Strömbom (Boström), Ragnhild: "Calcarius, en gotländsk stenhuggarverkstad under 1100-talets slut och 1200-talets förra hälft", i *Konsthistorisk tidskrift* 1942.
- Sundnér, Barbro: "Rapport från Källa gamla kyrka", i *Öländsk bygd. Åkerbo härads årsbok* 1974.
- Wallin, Curt: *Knutsgillena i det medeltida Sverige. Kring kulten av de nordiska helgonkungarna*, Historiskt arkiv 16, 1975.
- Wienberg, Jes: "Fæstninger, magasiner og symboler – Østersøens flertydige kirker", i *Meta* 4, 2000.

Kyrkorna 1550–1760

av Marian Ullén

Nybyggande och mera omfattande moderniseringar av det öländska kyrkbeståndet upphörde i det närmaste helt under senare delen av medeltiden och även under de båda följande århundradena var aktiviteten låg och koncentrerad på underhåll. Bakgrunden till den långvariga stagnationen var främst de efter hand alltmer förändrade ekonomiska villkoren för öns handel och sjöfart. Området drabbades också hårt av upprepade härjningar i samband med de svensk-danska krigen under 1500- och 1600-talen. Även administrativt, judiciellt och kyrkligt ändrades förhållandena under periodens tidiga del, då ön inordnades i Kalmar län och ordinariedöme.

Kalmars ökande dominans i regionen innebar en intressekonflikt redan under slutet av medeltiden. Den omfattande handelsverksamhet som de öländska bondeköpmännen bedrev sågs som ett hot mot stadens utveckling. 1527 och 1532 tillkom kungliga restriktioner, där bl.a. den för öns befolkning viktiga handeln med norra Tyskland begränsades kraftigt. Antalet skepp fastställdes 1527 till högst åtta – fyra i vardera norra och södra motet – och utskeppningen ”till landets förbättring efter gammal sedvänja” fick endast omfatta det som producerades på jordägarnas egna gårdar. Inköpen inskränktes samtidigt. I det senare privilegiebrevet för Kalmar minskades antalet öländska skepp till sex stycken och försäljning, byte eller inköp fick inte ske ”för vinnings skull”, alltså för vidare handelstransaktioner. Tillåtna varor att föra utrikes blev endast hästar, hudar, talg och skinn samt tjära, sten och skog, dock med undantag för ekvirke. Matvaror fick endast föras till Kalmar eller andra inrikes städer. Skeppsfarten inskränktes också betydligt genom ett förbud för öläningarna att fara till Möre eller annorstädes för att köpa hästar och andra varor för utskeppning till utlandet. Utländska skepp förbjöds likaså att bedriva köpslagan i någon öländsk hamn (DMS). Även vedutförseln, som ännu i början av 1600-talet var relativt omfattande, förbjöds senare av kronan med tanke på den öländska viltstammens behov av skog för sin tillväxt. För att minska på skogsavverkningen uppmanades bönderna dessutom att hämta bränsle till den omfattande kalkbränningen på ön från fastlandet eller också att föra kalkstenen obränd till fastlandsområdena Möre och Stranda.

Kronans ökande intresse för ön hade under 1500-talet medfört andra förändringar av närmast feodal karaktär. På grund av det lämpliga klimatet och goda betesmarker inrättades kring mitten av århundradet fem kungsladugårdar för jordbruk och avel. Borgholms och Ottenby kungsgårdar hade medeltida anor medan kungsgårdarna i Rälla i Högsrums socken liksom Horn i Högby socken och Gärdslösa utgjorde nya enheter. Kungsgården i Horn bildades genom att byn Horn avhystes medan Gärdslösa kungs-

gård bildades genom att Norra Gärdslösa by samt prästgården avhystes. Gärdslösaprästen fick på kungens order "bli sittande i Bredsättra" (DMS).

I kampen mellan Sverige och Danmark om herraväldet i Östersjön hade Öland genom sitt läge en utsatt position. Efter det nordiska sjuårskrigets sjödrabbningar utanför norra Öland i augusti 1564 landsatte de danska örlogsskeppen under återfärden upprepade gånger soldater med uppgift att bränna och plundra ön. I det närmast krigsskådeplatsen belägna Böda brändes två byar medan härjningarna i övrigt koncentrerades till socknarna söder om Toroslunda och Norra Möckleby. I tio av dessa fjorton sydliga socknar brändes även kyrkbyn. Sannolikt utsattes samtidigt kyrkorna för plundring. Under Kalmarkriget, då danskarna 1611 erövrade staden och slottet och därifrån kunde bevaka den svenska flottan och sjöfarten söderut, skedde likaså härjningar, framför allt av öns sydvästra del, då bl.a. Glömminge kyrka drabbades. Den medeltida kyrkan i Borg vid Borgholms slott sprängdes samtidigt i försvarssyfte av svenskarna.

Krigsoroligheterna 1676 drabbade på nytt södra Öland. Sjöslaget vid Ölands södra udde, då det svenska flaggskeppet Stora Kronan gick till botten, inledde en period av nya danska härjningar, som kulminerade sommaren 1677. Till de kyrkor som då "röfvades" hörde bl.a. Glömminge, Gärdslösa, Resmo och Vickleby. Vid plundringarna försvann också de värdesaker som allmogem förvarade i kyrkorna. För de brända gårdarnas folk erbjöd kyrkorna med sina tornkammare och vindsvåningar en tillflykt även under återuppbyggnaden av byarna. Läktaren i Runstens kyrka uppges till och med ha fått tjänstgöra som tröskplats 1677, vilket medförde att damm och stoft från säden gjorde kyrkan "grufweligen mörk och grym".

Sveriges stormaktsställning hade medfört ett nytt behov av att framhäva landets ärorika förflutna. Till Öland kom sommaren 1634 den av Kammarkollegium utsände fornforskaren Jonas Haquini Rhezelius (död 1666) med uppdrag att inventera och dokumentera öns fornminnen av olika slag. Kyrkorna tycks Rhezelius dock ha dokumenterat på eget initiativ. De små bläckteckningarna i den medförda anteckningsboken är trots sitt lilla format detaljrika (fig. 24). I vissa fall återges också kyrkogårdens inhägnad och klockstapel.

Öns egenartade kyrkor lockade även senare under 1600- och 1700-talen flera topografer och fornforskare, och de samlade avbildningarna och notiser om kyrkobyggnaderna, som ännu vid mitten av 1700-talet i stort sett var oförändrade sedan högmedeltiden, utgör ett unikt källmaterial. Efter Rhezelius följde 1673 riksantikvarien Johan Hadorph, assisterad av ritaren Petrus Törnnewall (fig. 14, 25). Törnnewalls bevarade avbildningar utgörs av renritningar och är i vissa fall mera tillrättalagda än Rhezelius teckningar. 1746–55 var Petrus Frigelius, då lektor i matematik i Kalmar, en trägen dokumentalist av kyrkorna på den mellersta och södra delen av ön. Senare följde Nils Isak Löfgren, som i sina teckningar även återgav interiörerna i ett flertal kyrkor (fig. 27).

Den enda påtagliga förändring som skett av det öländska kyrkolandskapet vid denna tid gällde de medeltida kapellen (fig. 2), som alla övergivits och lämnats att förfalla efter reformationen. Klockan i S:t Knuts kapell vid fornborgen Gråborg i Algutsrums socken konfiskerades av kronan 1560. När Frigelius 1750 besökte platsen saknade byggnaden tak men var bevarad till murarna. Idag återstår endast murarna delvis. Detsamma gäller S:ta Britas kapell i Bredsättra (fig. 6). Ännu 1820 återstod även S:t Elavs kapell i Köping som ruin. Också de medeltida gilleshus av sten som är kända, bl.a. från Köping och Gärdslösa, fick förfalla. Båda dessa byggnader återges på Rhezelius teckningar 1634 som taklösa.

Fig. 24. Böda kyrka med klockstapel och bogårdsmur 1634. Bläckteckning av Jonas Haquini Rhezelius, KB. Kyrkan saknade torn men var försedd med två profanvåningar. Nockprydnaderna i järnsmide har förstörats kraftigt av Rhezelius för att synas tydligt. Smidda takprydnader i olika utformning var vid denna tid allmänna på Öland. Kyrkan raserades till stor del vid den omfattande ombyggnaden och utbyggnaden 1802.

Fig. 25. Toroslunda kyrka år 1673. Laverad bläckteckning av Petrus Törnnewall, KB. Kyrkan blev under medeltiden utbyggd i flera etapper. Västtornet reus 1706.

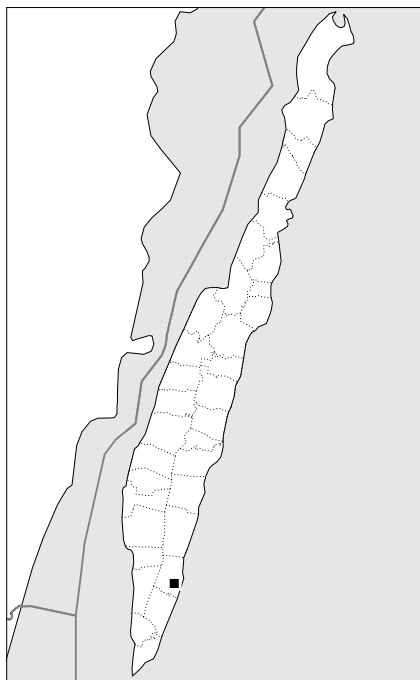

Fig. 26. Endast den murade östtornskyrkan i Segerstad genomgick en viktigare planförändring under perioden 1550–1760. Kyrkans långhus förlängdes i väster 1751.

Byggnadsverksamheten

Såväl efter härjningarna 1564 som 1611 och 1677 tyngdes församlingarna på södra Öland av nytillkomna utgifter för renovering av större eller mindre skador på kyrkobyggnaderna. I t.ex. Glömminge skadades tornet svårt av brand 1677. Ett omfattande förstärkningsarbete blev nödvändigt och en invändig stödkonstruktion murades mitt för nordportalen. Att anskaffa nya kyrkklockor och andra dyrbara inventarier som ersättning för de bortrövade innebar en ytterligare ekonomisk belastning. Många prästgårdar hade också förstörts då kyrkbyarna bränts. Av öns kyrkor i övrigt tycks flera ha varit i dåligt skick. 1585 omtalas t.ex. att de båda grannkyrkorna Persnäs och Föra var mycket förfallna till tak och murar. Efter begäran hos kungen erhöll församlingarna fyra tunnor spannmål till byggnadshjälp. Rhezelius teckningar från 1634 redovisar skador endast på Segerstads kyrka, där östtornet saknar tornhuv och sydfasaden är förstärkt med två strävpelare. En förändring kan däremot noteras när det gäller Södra Möckleby kyrka, där det medeltida östtornets övre del saknas. Även västtornet i Sandby hade tydligen delvis blivit ombyggt och sannolikt på grund av skador gjorts smalare i den övre östra delen. Båda socknarna hade härjats 1564, Södra Möckleby troligen även 1611. Av Törnewalls teckningar från 1673 kan när det gäller kyrkornas tillstånd endast noteras att Egby kyrkas absid då saknade tak.

Tornens och profanvåningarnas många öppna gluggar medförde allmänt besvärligheter med underhållet av tak och valv. I exempelvis Löt beslöt man 1670 att ”tillslå Gluggarne och förbettra balkarna under taket på Medelkyrkan”, d.v.s. långhuset. Det bevarade västtornets rikliga droppstensbildningar i de översta våningarna visar att tak och luckor här varit bristfälliga under en lång period. Andra exempel är Källa, där kyrkan 1687 uppgavs vara mycket förfallen till valv, takstolar och tak, och Böda, där gluggarna i långhusets översta våning murades igen 1698–99. Motsvarande åtgärder fortsatte under det tidiga 1700-talet. I Runsten beslöts 1742, att de många överflödiga gluggarna och öppningarna på tornen skulle muras igen för att inte valven skulle skadas genom snö och regn. I flera kyrkorum ersattes de tydligen skadade valven av paneltak redan under 1600-talet. De allmänna förändringar som skedde av kyrkobyggnaderna fram till 1700-talets mitt gällde i övrigt endast utvidgning av fönster samt igensättning av nordportalen för att ge plats åt fler bänkar. I vissa fall skedde även tillbyggnad av sakristia.

Endast en av kyrkorna förändrades i fråga om planformen (fig. 26). I östtornskyrkan i Segerstad utvidgades långhuset 1751 mot väster för att skapa bättre bänkutrymme. Samtidigt raserades valven och ersattes av ett plant trätak. Ingrepp för att öka utrymmet gjordes också i bl.a. Sandby och Smedby kyrkor, där långhuset anknöts till västtornets bottenvåning genom att mittpelaren i tornbågen togs bort.

De öländska kyrkorna, som på fornforskarnas avbildningar ser ut som mäktiga borgar, var när det gäller långhusens församlingsdel i många fall påfallande små. Långhusen omfattade ofta endast ca 50 kvadratmeter. Detta gällde såväl Segerstads som Sandby och Smedby kyrkor, där ytterligare bänkrum behövdes trots att folkmängden i dessa församlingar 1751 var endast 323 respektive 353 och 347 personer. Även i Källa, där kyrkans långhus var större och omfattade 76 kvadratmeter, ombyggdes västtornets nedre del vid renoveringen 1759–60 med tanke på behov av ytterligare bänkplatser. Folkmängden var här 388 personer. Betydligt folkrikare var däremot Torslunda, där folkmängden uppgick till nästan ett tusen personer. Detsamma gällde Gärdslösa. Båda socknarna tillhörde de ytmässigt

största socknarna, något som också tydligt avspeglades i kyrkobyggnadernas storlek och komplexitet. Gärdslösa kyrka överlevde den följande omfattande nybyggnadsperioden (fig. 16, 20) medan Torslunda kyrka (fig. 25), som 1706 mist sitt tydligen då skadade västtorn, 1776 genomgick en radikal omvandling (fig. 33 a, 34).

Kyrkorummens förändring

Kyrkorummens anpassning till den lutherska liturgin medförde nya krav på inredning. De stora förändringar som sker framför allt under 1600-talet kan i de öländska kyrkorna endast följas i arkivalierna. Ingen barockinteriör har bevarats, men bland återstående inredningsdetaljer vittnar ett flertal helt eller delvis bevarade altarpuppseter och predikstolar inte minst om de från det småländska fastlandet inkallade mästarinsatser. En av dessa kyrkor med tidstypisk barockinredning var Runstens kyrka. I Nils Isak Löfgrens lilla teckning från 1818 (fig. 27) återges kyrkorummet med dess slutna bänkinredning, läktare i norr, rikt utsirade predikstol från 1699 och stora altarpuppset från 1749. Läktarbyggen både i väster och i norr blev liksom i Runsten ett vanligt sätt att komma tillrätta med det ökande behovet av bänklästplatser. Den på teckningen avbildade predikstolen var tillverkad av Anders Colleur och försedd med målade evangelistbilder av Edvard Orm, medan den betydligt yngre altarpuppseten var utförd av Anders Dahlström d.ä. Delar av Dahlströms altarpuppset ingår i den nuvarande kyrkans uppsats från 1847. Predikstolens korg fungerade däremot efter den nya kyrkans tillkomst 1836 under en lång period som kateder i socknens folkskola.

Finsnickaren och bildhuggaren Colleur, som var verksam ca 1698–1723, tillhörde de lokala hantverkarna och utförde bl.a. även de bevarade predikstolarna i Gårdby och Smedby. Den yngre mästaren, Anders Dahlström från Döderhult, var verksam decennierna runt 1700-talets mitt i Kalmarstiftets kyrkor. Förutom i Runsten återstår fyra altarpuppseter och en predikstol av hans tillverkning i de öländska kyrkorna. Inte något av dessa arbeten har dock bevarats i ursprungligt skick. Så blev t.ex. 1820 altarpuppseten och predikstolen i Ås kyrka sammanbyggda till kyrkans nuvarande altarpredikstol.

Även kyrkomålaren och ”konterfejaren” Edvard Orm, med burskap först i Jönköping och senare i Västervik, anförtroddes flera uppdrag, däribland att förse den av Kalmarbildhuggaren Peter Buschberg utförda altarpuppseten i Gräsgårds kyrka med en målade Golgataframställning. De sista tio åren av sitt liv, 1725–1735, var Orm bosatt i Hässleby i Algutsrum på mellersta Öland och under denna tid utfördes flera av de prästporträtt som återfinns i traktens kyrkor.

Bland de under periodens tidiga del verksamma träsnidarna och målarna märks den mästare, som redan 1596 respektive 1600 utförde de av dansk senrenässans influerade predikstolarna i Källa och Högby kyrkor. Denne skicklige hantverkare anses vara identisk med Caspar Snickare, verksam i Stockholm men bördig från Jylland eller Schleswig. Av samma typ är även predikstolen i Listerby kyrka i Blekinge. En representant för det tidiga 1600-talet är målaren Peter Bundi, som 1642 tillkallades från Kalmar för att smycka koret i Gärdslösa kyrka med kalkmålningar. I den stora sviten av målningar har Bundi för de tidstypiska scenerna ur Gamla testamentet använt sig av Gustav II Adolfs bibel från 1618 som förlaga.

Till de lokala mästarerna hörde de stenhuggare som under den öländska stenhuggerens guldålder på 1600-talet med stor kunnighet utförde spis-

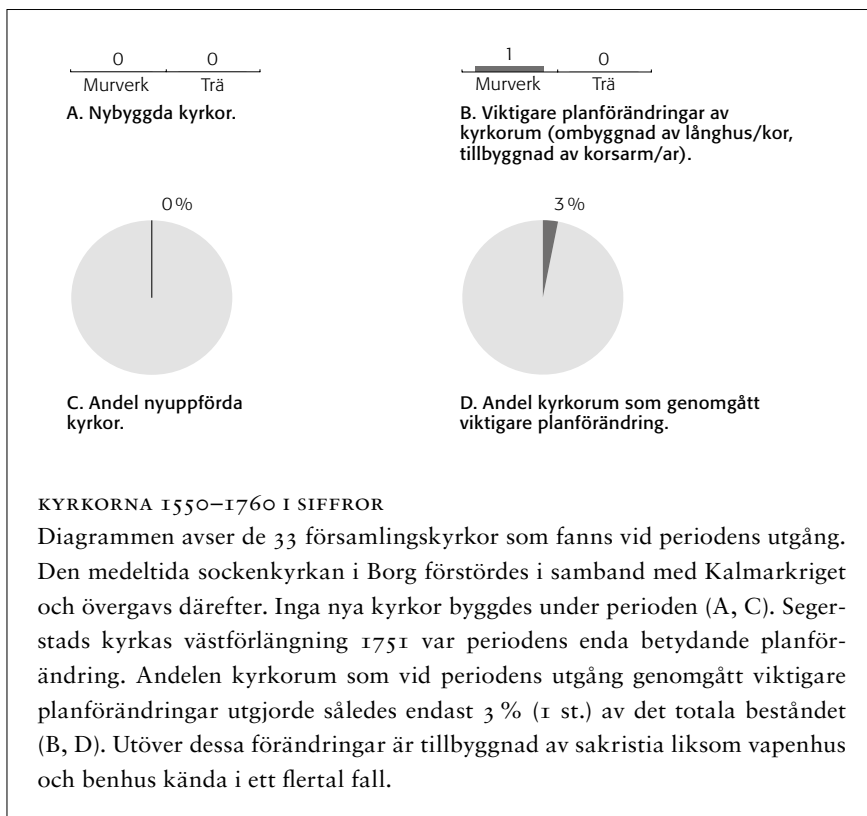
Fig. 27. Interiör av Runstens kyrka 1818. Bläckteckning av Nils Isak Löfgren, ATA.

Fig. 28. Dopfunten i Högby kyrka, huggen i öländsk kalksten 1654, troligen av stenhuggaren Jordan Hansson i Högby. Foto Sören Hallgren 1964, ATA.

överstycken, omfattningar, balustrar, friser, bord och dopfuntar i områdets karakteristiska röda kalksten. De ledande stenhuggarna var verksamma vid slottsbyggena i Kalmar och Borgholm och förde därifrån med sig en tidstypisk profan formvärld som också överfördes till kyrkornas dopfuntar. De öländska stenarbetena fick stor spridning och även dopfuntar kom att exporteras till fastlandet. För dopfuntarna utvecklade de öländska stenhuggarna en egen, lätt igenkännlig modell med relativt stor, vanligen åttkantig cuppa och dekor av växtornament, putti m.m. i låg relief, där polerade, mörkare ytor står mot skrafferade ljusare partier. Av de nio dopfuntar som nu finns i öns kyrkor är den äldsta, i Råpplinge, huggen 1642 och den yngsta, i Högsrum, huggen 1704. En till namnet känd stenhuggare är Jordan Hansson, föreståndare vid stenbrottet i Dälie i Högby på 1650-talet, och troligen mästare till den dopfunt som 1654 anskaffades till sockenkyrkan (fig. 28).

I stenhuggarnas uppgifter ingick liksom tidigare tillverkning av gravstenar. Ett förnämligt exempel är den porträttgravsten som Mårten Vathi utförde till sin och hustruns gravtumba på Högby kyrkogård. Vathi var verksam vid slottsbyggena från 1580-talet och till sin död 1616. Gravhällar från 1600- och 1700-talen är bevarade från flertalet av kyrkorna. En hel del av dem har ursprungligen varit placerade inne i kyrkan, men liggande hällar användes även på kyrkogårdarna, och vid 1700-talets mitt uppges de öländska kyrkogårdarna ha varit fyllda av oftast enkelt utformade hällar av kalksten. På Källa gamla kyrkogård är ett stort antal av dessa för Öland karakteristiska gravminnen bevarade.

Källor och litteratur

Excerpter och sammanställningar av Ragnhild Boström i SvK:s arkiv, RAÄ.

Ahlqvist, Abraham: *Ölands historia och beskrifning*, 1–2, 1979 (orig. uppl. 1822–27).

Boström, Ragnhild: *Sveriges Kyrkor, Öland*, 1966–97. Se *Litteratur om Ölands kyrkor*, nedan s. 77.

Boström, Ragnhild: *Ölands kyrkor*, Svenska fornminnesplatser 53, 1982.

Boström, Ragnhild: ”Öländska praktpjäser från 1600-talet”, i *Ölandsbladet* 23/12 1988.

Rahmqvist, Sigurd m.fl.: *Öland*, DMS 4:3, 1996.

Kyrkorna 1760–1860

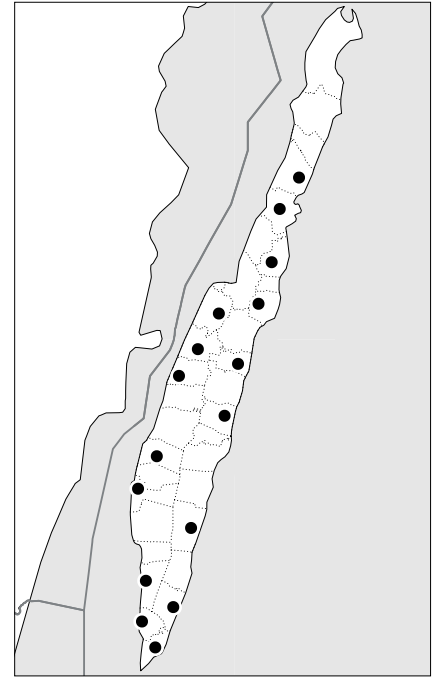
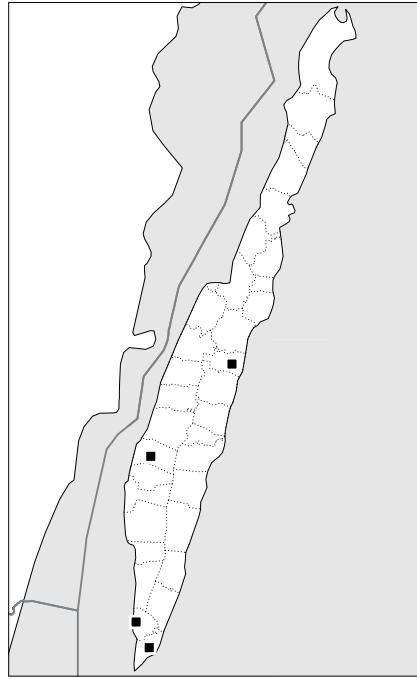
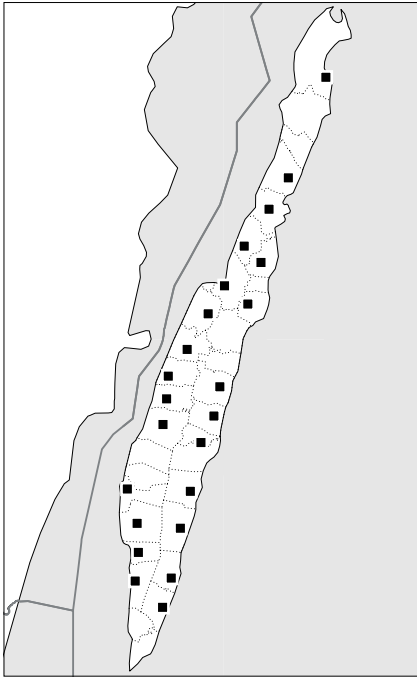
av Marian Ullén

Trots stadigt ökande befolkning undvek de öländska församlingarna i det längsta utbyggnad av kyrkorna. Detsamma gällde fastlandsdelen av Kalmar stift. På prästmötet 1836 kunde biskopen Anders Carlsson af Kullberg dock anmäla, att sedan förra prästmötet 1805 hade nio kyrkobyggnader uppförts på Öland och åtta reparerats. För fastlandsdelen av stiftet rapporterades fyra nybyggnader och elva ombyggnader och renoveringar. Drivande kraft bakom byggnadsaktiviteten hade främst varit af Kullbergs företrädare Magnus Stagnelius. Stagnelius, som varit präst på Öland, hade på nära håll upplevt de olika problem som hörde samman med öns åldriga kyrkobyggnader, och under hans biskopstid 1808–29 nybyggdes sju av de 1836 redovisade Ölandskyrkorna. Totalt tillkom under perioden 1760–1860 tjugotre nya kyrkor på Öland och fyra omvandlades genom mer eller mindre genomgripande ombyggnader (tab. 2, fig. 29–30). Även de övriga kyrkorna genomgick under samma hundraårsperiod renoveringar och moderniseringar av olika slag, och förnyelsen av de gamla sockenkyrkorna fullföljdes efter 1860 med ytterligare tre nybyggnader.

Ölands folkmängd uppgick 1805 till 22 280. Sextio år senare hade den ökat till 37 681 men började sedan stagnera (fig. 5). Många av framför allt den manliga delen av befolkningen tvingades liksom i grannlandskapen Småland och Blekinge tidigt till arbetsvandringar till Tyskland och Danmark. Den på 1880-talet inledda jordbrukskrisen innebar också en omfattande emigration till USA.

De redan vid 1700-talets mitt folkrika socknarna Gärdslösa, Torslunda, Högby och Köping hade 1805 ökat sin folkmängd med mellan 350 och drygt 450 personer. Motsvarande stora folkökning förekom också i Böda. Även i de små församlingarna skedde en viss ökning, i t.ex. Segerstad från 323 personer 1751 till 405 år 1805, och i Källa från 388 till 524. Till Torslundas ställning som öns folkrikaste församling med 1 415 invånare år 1805 bidrog hamnens stora betydelse och dess funktion som överfartsställe mellan Öland och Kalmar. Församlingen tvingades också redan 1776 att tillmötesgå kraven på en tillräckligt stor och tidsenlig kyrkobyggnad.

Genom Nils Isak Löfgren (1797–1882) och hans medarbetare Abraham Ahlqvist (1794–1844), också han präst och engagerad fornforskare, finns ett rikt dokumentariskt material om de öländska kyrkornas tillstånd inför 1800-talets genomgripande omvandling. Ahlqvist publicerade 1822–27 *Ölands historia och beskrifning*, där Löfgrens teckningar utgör förlagor till de gravyrer som illustrerar verket. Löfgren hjälpte även många församlingar med uppmätningar och förslagsritningar, vilka vidarebefordrades till Överintendentsämbetet som underlag för de slutliga nybyggnadsritningarna.

Ombyggnad och nybyggnad

Av ekonomiska och praktiska skäl föredrog församlingarna under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet att i flera fall låta stora delar av den medeltida kyrkans murverk stå kvar och ingå i den utbyggda sockenkyrkan. När man senare i stället övergick till att helt riva de gamla kyrkorna behölls dock ofta västtornet (fig. 31), som moderniserades genom en ny tornöverbyggnad. Återanvändningen av västtornet innebar samtidigt att också delar av västgaveln ingick i den nya kyrkans murverk.

Anpassningen av kyrkobyggnaderna till tidens nya krav och ökande folkmängd hade inletts 1751, då den lilla östtornskyrkan i Segerstad förlängdes mot väster. Nästa motsvarande förändring följde först 1773 med utbyggnaden mot väster av den likaså på södra Öland belägna östtornskyrkan i Ås. Ansvarig för utbyggnaden av kyrkan var mur- och byggmästaren Henrik Wermelin, som med omvandlingen 1776 av Torslunda kyrka (fig. 25, 34) även inledde den stora nybyggnadsperioden. Den övriga aktiviteten under det ekonomiskt och politiskt oroliga sena 1700-talet inskränkte sig emellertid till korbygge i Torslundas grannsocken Vickleby 1778 och den genomgripande ombyggnaden av klövsadelskyrkan i Långlöt 1795 (fig. 17, 18 och omslagsbilden).

Utbyggnaden och förnyelsen av kyrkorumen skedde efter sekelskiftet 1800 i relativt jämn takt. Mellan 1801 och 1805 var fyra nybyggen aktuella, på 1810-talet två. Till det första skedet hörde kyrkan i Köping, som blev den största av de öländska kyrkorna och anpassad till socknens folkmängd om 1 142 personer. 1820-talet innebar med fem slutförda byggnadsprojekt en påtaglig acceleration. Under 1830- och 1840-talen minskade nybyggnadet till tre kyrkor per decennium för att slutligen åter uppgå till fem under 1850-talet (fig. 49). Till samma slutskede hör också kyrkan i Sandby, som uppfördes 1860 efter långvariga diskussioner bl.a. om sammanbyggnad med Gårdby (se följande kapitel).

Efter Kungl. Maj:ts kungörelse 1830 om möjlighet till sammanbyggnad, d.v.s. att uppföra en gemensam kyrka för två grannförsamlingar, blev en sådan aktuell i tre fall på Öland. Det gällde förutom Gårdby och Sandby

Fig. 29. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860, samtliga i murverk. Fyra kyrkor uppfördes med bibehållande av användbara murdelar från den äldre kyrkan.

Fig. 30. Kyrkor som genomgått viktigare planförändringar under perioden 1760–1860, samtliga i murverk.

Fig. 31. Vid såväl ombyggnader som nybyggnader behölls ofta den äldre kyrkans västtorn. Femton av de under perioden aktuella kyrkorna utmärks av ett kvarstående medeltida västtorn. I ett fall, Ås, återstår ett östtorn.

Tab. 2. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760–1860, i kronologisk ordning. Endast kända årtal.

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smalare kor erhållit ett korparti av långhusets bredd. Tillbyggnad av torn, sakristior och annat som i regel inte berör kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Ås	Omb. av långhus/kor	1773–74	Murverk
Torslunda	Nybyggnad	1776	Murverk
Vickleby	Omb. av långhus/kor	1778–79	Murverk
Långlöt	Omb. av långhus/kor	1795–96	Murverk
Böda	Nybyggnad	1801–03	Murverk
Räpplinge	Nybyggnad	1802	Murverk
Hulterstad	Nybyggnad	1803	Murverk
Köping	Nybyggnad	1805	Murverk
Mörbylånga	Nybyggnad	1811	Murverk
Ventlinge	Omb. av långhus/kor	1812	Murverk
Glömminge	Nybyggnad	1819	Murverk
Algutsrum	Nybyggnad	1822	Murverk
Högsrum	Nybyggnad	1822	Murverk
Gräsgård	Nybyggnad	1823	Murverk
Norra Möckleby	Nybyggnad	1824	Murverk
Föra	Nybyggnad	1828–29	Murverk
Stenäsa	Nybyggnad	1831	Murverk
Runsten	Nybyggnad	1835–36	Murverk
Segerstad	Nybyggnad	1839	Murverk
Gårdby	Nybyggnad	1841	Murverk
Löt	Nybyggnad	1842	Murverk
Bredsättra	Nybyggnad	1846–48	Murverk
Södra Möckleby	Nybyggnad	1850–51	Murverk
Smedby	Nybyggnad	1851–53	Murverk
Kastlösa	Nybyggnad	1855	Murverk
Persnäs	Nybyggnad	1857	Murverk
Alböke	Nybyggnad	1859–62	Murverk

även Alböke och Löt samt Smedby och Södra Möckleby. Folkmängden i båda församlingarna fick dock inte sammanlagt överstiga 1 500–1 600 personer. För Gårdby och Sandby var 1805 folkmängden 377 respektive 483, för Alböke och Löt 450 respektive 536 och för Smedby och Södra Möckleby 347 respektive 509. Förslagen väckte hårt motstånd, inte minst från de mindre församlingarna i de föreslagna kombinationerna, och genomfördes inte. Däremot försenades kyrkobyggena och de nya kyrkorna uppfördes inte förrän på 1840- och 1850-talen, Sandby som nämnts först 1860.

1800-talet hade inletts med att den tornlösa, tvåvånga kyrkan i Böda (fig. 24) revs till sina övre delar och omvandlades till en klassicerande kyrkobyggnad med nybyggt västtorn (fig. 33 a). Vid kyrkobygget i Hulterstad 1803 revs för första gången hela den gamla kyrkan och endast tornet behölls (fig. 33 b). Inkorporeringen av västtornet medförde, liksom i de många efterföljande exemplen, att den nya kyrkan uppfördes på samma plats som den gamla, men även i de fall då man valde att helt riva föregångaren uppfördes den nya byggnaden vanligen i samma läge. Endast i Alböke, Kastlösa, Runsten och Smedby fick den nya byggnaden ett nytt läge norr om den gamla kyrkans plats. I Alböke förändrades dessutom kyrkans orientering (fig. 35).

Byggmästare och arkitekter

Genom Kungl. Maj:ts förordningar från 1759 och 1776 var allt offentligt byggande underställt Överintendentsämbetet. Detta gällde också kyrkobyggandet, över vilket överintendenten och de vid hans sida verksamma

arkitekterna vakade. De öländska kyrkornas utformning kom trots detta vanligen att i hög grad påverkas av församlingarnas och de lokala byggmästarnas intentioner. Församlingarnas ovilja att rätta sig efter Överintendentsämbetets anvisningar uppmärksammades redan på stiftets prästmöte 1794 av biskopen Martin Wallenstråle, som då påminde om gällande rutiner för anskaffning och godkännande av ritningar till nybyggnad och ombyggnad. På det följande prästmötet 1805 betonades dessutom kraftigt det olämpliga i att en församling frångick den av Kungl. Maj:t fastställda ritningen.

Kalmar hade 1772 fått ett eget murmästarskrå, vilket fick stor betydelse för tillgången på skickliga murare i området. Till de första murmästarna i skräet hörde Henrik (Hindric) Wermelin (1731–1807), som redan 1773 tillkallades av två öländska församlingar för ombyggnad och modernisering av kyrkorna. Wermelin blev också ansvarig för flera av de följande ombyggnaderna och utvidgningarna av öns kyrkor. Till murmästarskrået i Kalmar hörde också de senare anlitade byggmästarna Johan Petersson och Gustaf Rudwall. Vid sidan av dessa verkade dessutom bl.a. de öländska härads- murmästarna Leonard Lindman och Johan Söderström som byggmästare. En speciell ställning och stort inflytande på det öländska kyrkobyggandet under periodens slutskede fick också den fram till 1864 verksamme härads- byggmästaren Peter Isberg, vars namn är förknippat med såväl nybyggen som renoveringar av ett stort antal av öns kyrkor.

Wermelins sista uppdrag på Öland blev att samtidigt med den komplicerade förnyelsen av Råpplinge kyrka 1802 även utföra förslagsritningar till en ny kyrka i Hulterstad, där man önskade bibehålla det medeltida tornet. Här följde församlingen gällande rutiner och Wermelins förslag granskades och omarbetades på Överintendentsämbetet av arkitekten Gustaf af Sillén. För byggnadsarbetena 1803 svarade Wermelins medhjälpare Johan Söderström, som då var verksagesäll. Ett flertal avvikelser kan noteras i förhållande till den fastställda ritningen, något som trots biskop Wallenstråles förmaningar kom att präglade även det fortsatta kyrkobyggandet på Öland.

Murmästaren Johan Petersson i Kalmar omtalas i samband med sex kyrkobyggen och ombyggnader mellan åren 1801 och 1820, däribland Böda, Köping och Mörbylånga. I Böda följde Petersson 1801 endast delvis de av Gustaf af Sillén uppgjorda ritningarna. Detsamma gällde det av Jacob Wulff 1799 utarbetade förslaget för Köpings kyrka, som uppfördes först 1805. Det lokalt upprättade förslaget till Mörbylånga kyrka 1805, troligen av Petersson, omarbetades i sin tur vid Överintendentsämbetet av Axel Almfelt, och exteriören blev här en kombination av de båda förslagen.

Johan Söderström byggde som härads- murmästare 1819 västtornet till kyrkan i sin hemsocken Torslunda (fig. 34), där även hans läromästare Wermelin varit bosatt. Söderström anlätades i början av 1820-talet också för kyrkobyggena i Algutsrum, Gräsgård och Norra Möckleby, som blev hans sista uppdrag. I Algutsrum tycks församlingen aldrig ha sänt in några ritningar till Överintendentsämbetet. När det gäller Gräsgård och Norra Möckleby finner man däremot arkitektnamnen Carl Gustaf Blom Carlsson respektive Jacob Wilhelm Gerss från ämbetet.

Länsbyggmästaren Gustaf Rudwall i Kalmar kom att anlitas endast för två kyrkobyggen på Öland: Runstens kyrka 1835–36 (fig. 36) och Bred- sättra tio år senare. Det sista hann han dock aldrig avsluta före sin död 1848. I båda fallen gjordes stora avsteg från de fastställda ritningarna. Församlingarna önskade nämligen i stället använda den 1822 uppförda kyrkan i Högsrum som förebild ”i anseende till dess enkla och mindre kostsamma

Fig. 32. Högsrums kyrka från nordväst. Byggd 1822 och fogad till den äldre kyrkans medeltida västtorn. Tornets nuvarande tak och lanternin tillkom 1840. Foto Albin Dahlström 1990, SvK:s arkiv, RAÄ.

arkitektur och storlek”. Den till Överintendentsämbetet insända förslagsritningen till ny kyrka i Runsten hade utförts av Nils Isak Löfgren 1832 med Högsrums kyrka som förebild, och vid uppförandet bortsåg man helt från det av arkitekten Johan Carlberg bearbetade förslaget. Även i Bredsättra, där det stadfästa förslaget utarbetats av Theodor Edberg 1842, gjordes stora avvikelser.

Den uppskattade nyklassicistiska kyrkobyggnaden i Högsrum (fig. 32) hade byggts 1822 av häradsmurmästaren Leonard Lindman, vars ritning hade bearbetats på Överintendentsämbetet av Carl Gustaf Blom Carlsson. Vid uppförandet följdes den nya ritningen med endast vissa förenklingar i exteriörens utformning. Blom Carlsson utförde på 1820-talet också ritningarna till Gräsgårds och Föra kyrkor. Även här accepterade församlingarna och byggmästarna, Johan Söderström respektive Petter Ekholm, ritningarna med endast smärre förenklingar. I alla tre fallen hade Blom Carlsson uppfyllt församlingarnas önskan om att bibehålla det gamla västtornet. När en ny tornöverbyggnad blev aktuell i Högsrum 1839 utfördes också denna ritning av Blom Carlsson, liksom granskningen och bearbetningen 1850 av Nils Isak Löfgrens ritning till nybyggnad av Persnäs kyrka.

Kyrkan i Persnäs kom att uppföras först 1857 av byggmästaren Peter Isberg, som då hade flera kyrkobyggnadsuppdrag bakom sig. Det första självständiga uppdraget hade varit Segerstads kyrka 1839, där de av Robert Brouhn upprättade och av Kungl. Maj:t godkända ritningarna från 1835 helt ignorerades. I Gårdby, där kyrkan grundlagts 1840 efter Nils Isak Löfgrens förslag, följde Isberg däremot med vissa förenklingar den av Theodor Edberg vid Överintendentsämbetet upprättade ritningen, liksom i Löt 1842, där Löfgrens ritning likaså bearbetats av Edberg. Förenklingar och förändringar av olika slag i förhållande till de stadfästa ritningarna kännetecknar också de av Isberg uppförda fem kyrkobyggnaderna under 1850-talet, för-

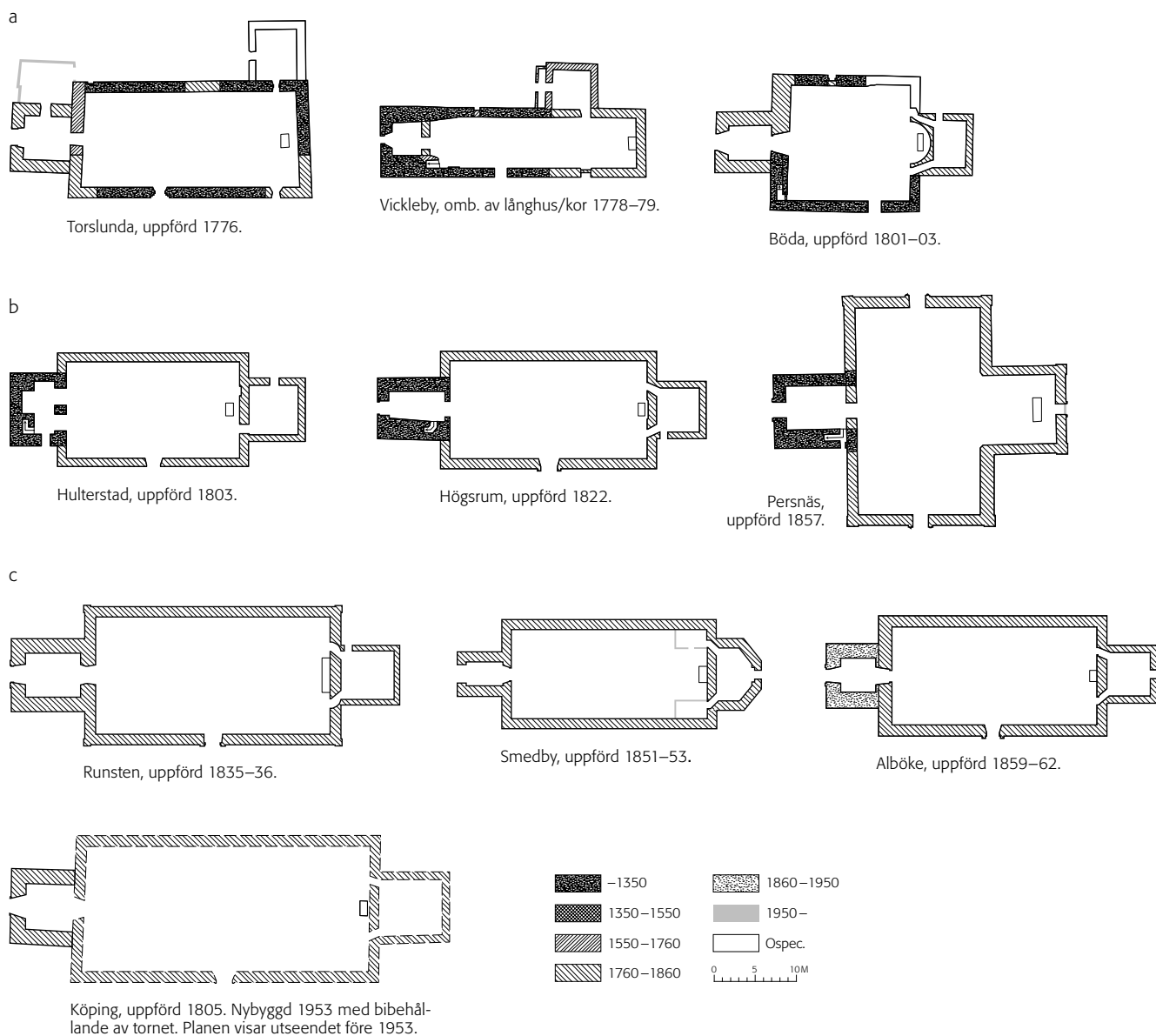

Fig. 33 a-c. Ett urval kyrkor från perioden 1760-1860 återgivna i skala 1:800.

a. Ombyggd respektive nybyggd med utnyttjande av den äldre kyrkans murverk.

b. Nybyggd med bibehållande av den äldre kyrkans västtorn.

c. Helt nybyggd.

utom i Persnäs kyrkorna i Södra Möckleby, Smedby, Kastlösa och Alböke. Aktuella arkitekter är här, förutom Blom Carlsson, Johan Adolf Hawerman, Johan Fredrik Åbom och Albert Törnqvist.

Bland ritningsförfattarna är alltså en stor grupp av de till Överintendentsämbetet under olika perioder knutna konduktörerna representerade. Till de mera namnkunniga arkitekterna av dessa hörde hovintendenten Gustaf af Sillén (1762-1825) och Johan Fredrik Åbom (1817-1900), vars namn bl. a. också förekommer i samband med ett flertal småländska kyrkor. Även Carl Gustaf Blom Carlsson (1799-1868) utförde under sin långa verksamhet vid Överintendentsämbetet ritningar till ett stort antal småländska kyrkor.

Planformer och byggnadstyper

Henrik Wermelins förnyelse av Torslunda kyrka 1776 innebar lanseringen av en helt ny kyrkotyp på Öland; en stor salkyrka med låga mursträckningar, sadeltak och höga, motställda och strängt symmetriskt placerade fönsteröppningar (fig. 34). Förnyelsen innebar i detta fall även ett mycket komplicerat byggförfarande. De medeltida murarna behölls i stor utsträckning, vilket medförde att östtornet och de övre delarna av murarna revs och

Fig. 34. Torslunda kyrka från söder. I den 1776 uppförda kyrkan ingår stora delar av den äldre kyrkans murverk (fig. 25, 33 a). Den gamla kyrkans västtorn hade rivits 1706 och den nya kyrkan förblev tornlös fram till 1819, då det nuvarande tornet tillkom. Foto Albin Dahlström 1990, SvK:s arkiv, RAÄ.

de återstående delarna inarbetades i den nya byggnaden. I kyrkobyggnaden ingår härigenom bl.a. nordmuren till den medeltida kyrkans långhus, delar av norra och östra kormurarna, och i söder sidoskeppets sydmur och den gotiska portalen (fig. 25, 33 a, 34). Utmärkande för Wermelins från början tornlösa salkyrka blev att korportalen och fönsteröppningarna samordnades med sydportalen och fick markerat spetsbågig form, ett mycket ovanligt stilmedel under hela den nyklassicistiska perioden. Ett intressant exempel på en likartad gotisering fanns emellertid i närområdet, nämligen Åby kyrka strax norr om Kalmar, som uppfördes 1774–78 efter ritningar från Överintendentsämbetet. Sannolikt har detta samtidigt med Torslunda aktuella och av nya idéer präglade kyrkobygge influerat Wermelin, som senare valde spetsbågiga fönster även vid moderniseringen av Resmo kyrka 1785 (fig. 12) och av Kastlösa kyrka på 1790-talet. I Kastlösa samarbetade Wermelin med Leonard Lindman, som upprepade samma fönstertyp vid ombyggnaden av Källa kyrka 1802.

Även Wermelins ombyggnad av Långlöts kyrka 1795 är värd att uppmärksammas (fig. 17, 18 och omslagsbilden). Målet med utvidgningen var också här en tidstypisk salkyrka med regelbundet placerade fönsteröppningar. Det ursprungliga västtornet behölls, trots att utvidgningen av kyrkan mot norr innebar att tornet blev asymmetriskt placerat i förhållande till det breda kyrkorummet. Samma princip tillämpade Wermelin också i Räpplinge 1802. Denna från nyklassicismens ideal avvikande planform kom också att präglade den på liknande sätt 1819 utbyggda kyrkan i Glömminge. Utnyttjandet av den äldre kyrkans murar är likaså orsaken till de mycket speciella proportioner, som kännetecknar den 1801 utvidgade och ombyggda kyrkan i Böda (fig. 33 a).

1800-talets nybyggnader fick i övrigt, med några få sena undantag, ett rektangulärt kyrkorum med fem fönsteraxlar, utbyggd sakristia, antingen i norr eller vid korets östgavel, och ett västtorn, som i de flesta fall övertogs från den gamla kyrkan (fig. 31). Utmärkande för den vanligen enkla exteriören blev den markerade sydingången och utformningen av tornets överbyggnad. I samband med annekteringen av ett äldre torn tillkom också en västingång, om en sådan saknades, och bottenvåningen omvandlades till vapenhus.

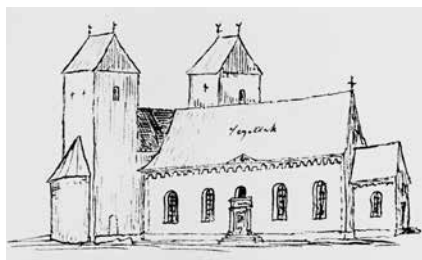

Fig. 35. Alböke kyrka uppfördes 1859–62. Den medeltida klövsadelskyrkan stod 1861 fortfarande kvar vid långhusets sydgavel men ersattes följande år av det nuvarande tornet. Teckning av Nils Isak Löfgren, ATA.

Fig. 36. Runstens kyrka från sydöst. Byggt 1835–36. Tornet, krönt av en åttkantig murad lanternin, fullbordades 1838. Foto Ragnhild Boström 1970, ATA.

En förebild för den rymliga nyklassicistiska salkyrkan med separat sakristia i öster blev Köpings kyrka (fig. 33 c), där man vid uppförandet 1805 i princip följde den av Wulff 1799 upprättade ritningen. Den rusticerade portalomfattningen och den i förhållande till Wulffs ritning påtagligt förenklade åttkantiga tornlanterninen kom likaså att bli mönsterbildande för de öländska kyrkorna. Kyrkan revs 1953 med undantag av tornet, främst beroende på brister i grundläggningen, och ersattes då av den nuvarande kyrkobyggnaden. Den av Blom Carlsson 1821 ritade kyrkan i Högsrum (fig. 32) uppvisar samma plantyp (fig. 33 b), som också tillämpades vid bl.a. nybyggnaden av Runstens kyrka 1835–36 (fig. 33 c, 36).

Rak östvägg och sakristia i norr utmärkte redan kyrkan i Toroslunda, som när det gäller planformen fick ett flertal efterföljare under 1800-talets förra del även om den östplacerade sakristian vanligen föredrogs. Till kyrkorna med hel östvägg hör bl.a. kyrkorna i Norra Möckleby 1823 och Bred-sättra från 1846 (fig. 38). Ursprungsritningen till Norra Möckleby hade uppgjorts vid Överintendentsämbetet av Gerss 1817 medan man i Bred-sättra som nämnts gjorde stora avsteg från Edbergs 1842 författade ritning. Dock följde man i båda fallen den föreslagna planformen.

Vid 1800-talets mitt märks en strävan från Överintendentsämbetets arkitekter till en uppluckring av den stränga nyklassicismen genom bl.a. mera varierade korpartier. På Öland representeras dessa nya tendenser av kyrkorna i Smedby, Södra Möckleby och Sandby (se följande kapitel). Den förstnämnda kyrkan, ritad av Hawerman, fick femsidigt bruten sakristia i öster (fig. 33 c), medan kyrkan i Södra Möckleby fick absidialt kor och sakristia mitt på nordväggen som pendang till sydfasadens vapenhus. Kyrkan ritades av Åbom, som något senare även utformade kyrkan i Sandby, här med tresidigt avslutat korparti (fig. 42, 44).

En på flera sätt avvikande solitär bland de öländska kyrkorna blev den likaså under periodens slutskede uppförda kyrkan i Persnäs (fig. 33 b, 37). I den lokalt utförda ritningen av Nils Isak Löfgren 1850 föreslogs en plan som till stor del var samstämmig med planen till Södra Möckleby, d.v.s. en salkyrka försedd med absidial koravslutning och sakristia i norr mitt för den i exteriören kraftigt markerade sydingången. I förslaget ingick också att västtornet skulle bibehållas tillsammans med vissa användbara mursträckningar. Blom Carlsson föreslog vid granskningen i stället en mycket okonventionell ombyggnad av kyrkan med bibehållande av såväl västtor-

Fig. 37. Persnäs kyrka från söder. Den till planen korsformade kyrkan uppfördes 1857 med bibehållande av den äldre kyrkans medeltida västtorn. Foto Rolf Lind 1992, ATA.

net som östtornet liksom långhusets korsplan, där de gamla korsarmarna dock skulle ersättas av nya med samma bredd som långhusets längd. På så sätt skulle den egenartade klövsadelskyrkan enligt Blom Carlsson få behålla "sitt primitiva ålderdoms utseende" och ombyggnaden bli mindre kostsam. Östtornet rasade emellertid vid rivningen av långhusmurarna och ersattes av en nybyggd korsarm, som inrymde sakristia i den östligaste delen bakom koret. I Blom Carlssons förslag från 1851 pryds exteriören av dekorativa inslag i nyromansk stil på såväl tornen som på de nya korsarmarna. Även de båda tornens huvar skulle behållas för att betona kyrkans ålderdomliga karaktär. Byggmästaren Peter Isberg avstod bl.a. från västtornets föreslagna bågris och rundfönster liksom från korsarmarnas "romanska" portaler, som i stället fick en traditionell nyklassicistisk form. Däremot utfördes fönstrens föreslagna masverksliknande spröjsverk.

Västtornet i Persnäs fick alltså, till skillnad från de övriga bevarade medeltida västtornen, behålla den enkla pyramidhuvan. De öländska tornens varierade och rikt utformade stora överbyggnader, där till skillnad från vanligheten klockorna ofta är placerade, utgör ett karakteristiskt inslag i landskapsbilden och fungerar i många fall även som landmärke. Inte mindre än tretton av tornlanterninerna byggdes av Peter Isberg, däribland de i Högsrum (fig. 32) och Bredsättra. Alla utom en har åttkantig plan, en planform som aktualiserats redan 1805 i Köpings kyrka. Tre stycken av lanterninerna är murade av kalksten. Den äldsta av dessa är den mäktiga lanternin som fullbordades av Isberg 1838 i Runsten (fig. 36). Här hade Överintendentsämbetet i stället föreslagit den för landet i övrigt vid denna tid oftast använda fyrsidiga lanterninen av trä. 1845 tillkom lanterninen i Gärdslösa (fig. 20 a) och 1864 lanterninen i Algutsrum, där Runsten utgjorde förebild.

Kyrkorummets utformning

Den rymliga salkyrkan i Torslunda från 1776 innebar också när det gäller rummets utformning en anpassning till tidens nya krav om rymd och ljus. Den tidigaste interiörbilden utgörs av en liten teckning av Nils Isak Löfgren från omkring 1820. Rummet har här fortfarande kvar det tresidigt brutna innertaket, som senare ersatts av det flacka tunnvalv, som är karakteristiskt för de flesta av periodens kyrkobyggnader. Den monumentala altaruppställ-

Fig. 38. Interiör mot öster av Bredsättra kyrka. I den välbevarade interiören ingår en altaruppställning från 1848 med målningar av Sven Gustaf Lindblom. Predikstolen är övertagen från den gamla kyrkan och utförd 1768 av Nils Linhardt Lindman. Draperimålningarna tillkom 1850. Foto Rolf Lind 1992, SuK:s arkiv, RAÄ.

ningen, som omges av korbänkar, och den lika monumentalt utformade predikstolen hade dock tillkommit först 1794 och utförts efter de på Överintendentsämbetet upprättade ritningarna av Per Wilhelm Palmroth. Mittpartiet i altaruppställningen utgörs på Löfgrens bild av ett stort krucifix mot en målad bakgrund. Sammanställningen kritiserades 1827 av Abraham Ahlqvist, som ansåg det vara misslyckat och inte kunde "höja själen" vid betraktandet. Som i många andra fall utbyttes mittpartiet senare mot en målad altartavla.

Kyrkornas inredning tillkom liksom i Torslunda av ekonomiska skäl vanligen i etapper och de flesta av de öländska församlingarna valde att börja med att återanvända den gamla kyrkans altarupsats och predikstol. I åtskilliga fall har dessa blivit kvar eller omarbetats och representerar bl.a. den inredningskonst i senbarock och tidig rokoko som präglade de gamla kyrkorumen under 1700-talets senare del. Till de under denna tid verksamma bildhuggarna hörde Jonas Berggren och hans medarbetare Anders Georg Wadsten. Berggren (1715–1800), som var bosatt i Målilla, hade en tid studerat i Stockholm och hade tillstånd att inte bara idka bildhuggarkonst i Kalmar stad och län utan också att antaga lärlingar. Arbeten av Berggren är kända från ett tiotal kyrkor på Öland, däribland från Algutsrum, Föra, Gärdslösa och Sandby, samt från ett mycket stort antal kyrkor i stiftets fastlandsdel. Wadsten övertog i sina egna arbeten gärna äldre träskulptur, som i Alböke 1794, där bl.a. två senmedeltida apostlabilder omvandlats till profilörer i altarupsatsen och försetts med ny identitet.

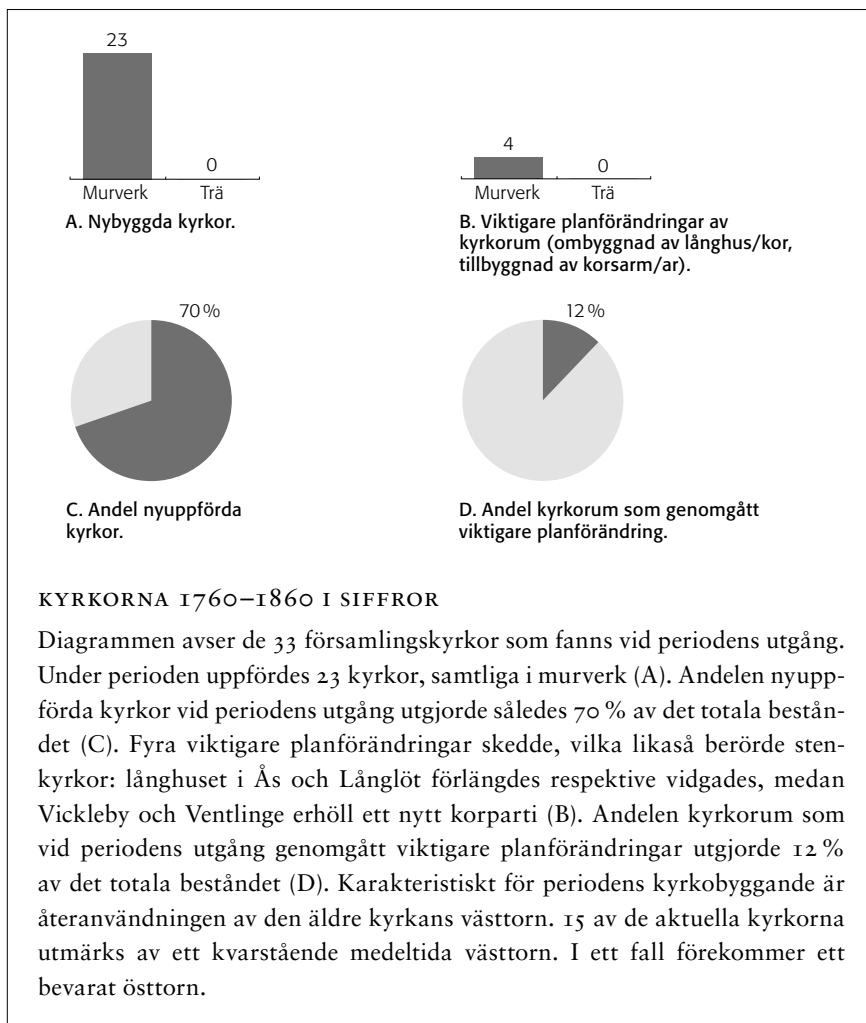
Bredsättra kyrka fick redan från början den 1848 utförda stora altaruppställningen som inramar två målningar av Sven Gustaf Lindblom (fig. 38). Predikstolen övertogs däremot också här från den gamla kyrkan och är utförd 1768 av Nils Linhardt Lindman. Draperimålningarna, som förstärker altarupsatsen och predikstolen som blickfång i kyrkorummet, tillkom i samband med målningen 1850. Altaruppställningen skulle enligt församlingens önskan efterlikna den året dessförinnan tillkomna altaruppställningen i Runstens kyrka, där altartavlan utförts av Lindblom. Målningens motiv är "Korsnedtagningen" efter Rubens. Huvudmotivet blev detsamma i Bredsättra och för överstyckets målning valdes "Uppståndelsen" efter Fredric Westins mycket uppskattade altartavla i Kungsholms kyrka i Stock-

Fig. 39. Detalj av korpartiet i Hulterstads kyrka, uppförd 1803. Den samtida altarpredikstolen utfördes efter ritning från Överintendentsämbetet. Foto Albin Dahlström 1990, SvK:s arkiv, RAÄ.

holm från 1823. Rubens målning förblev en omtyckt förlaga och användes flitigt av den i Kalmar bosatte Lindblom (1810–1888), som under 1840- och 1850-talen utförde en mängd kopior efter berömda original också för kyrkorna i östra Småland och Östergötland. På Öland tillkom verk av Lindblom i ytterligare fem av de nya kyrkorna.

Endast i ett fåtal av kyrkorna anskaffades en ny predikstol i samband med kyrkobygget. I Böda utförde spegelmakaren Anders Högström i Kalmar 1803 den nya predikstolen efter en ritning från Överintendentsämbetet av Gustaf af Sillén, som också svarat för ritningarna till kyrkobyggnaden. Samma år utförde Högström även altarpredikstolen i Hulterstads kyrka (fig. 39), även här efter en ritning från Överintendentsämbetet av af Sillén. Altarpredikstolen i Hulterstad fick en rad efterföljare. Mellan 1805 och 1839 uppsattes ytterligare åtta kombinationer av altare och predikstol och denna lösning diskuterades dessutom i fyra andra församlingar. En förutsättning var naturligtvis att sakristian var placerad vid korets östvägg, bakom altaret (fig. 33 b). I samtliga fall blev de utförda altarpredikstolarna till skillnad från i Hulterstad utformade av de lokala hantverkarna och sammansatta av delar från äldre altaruppsatser och predikstolar. Av dessa återstår endast altarpredikstolarna i Ventlinge och Ås. I Ventlinge utfördes altarpredikstolen i samband med ombyggnaden 1812 med hjälp av delar från den äldre predikstolen, i Ås tillkom den 1820 med begagnande av Anders Dahlström den äldres altaruppsats från 1749 och den ännu något äldre predikstolen.

Ett exempel på de lokalt formgivna predikstolarna är också predikstolen i Norra Möckleby, som ritades 1825 av Nils Isak Löfgren och utfördes av snickaren och sedermera byggmästaren Peter Isberg, som då svarade för allt träarbete i kyrkan.

Inredningen i de öländska kyrkorna fick alltså sällan en genomförd nyklassicistisk prägel. Trots sedvanliga sentida förändringar och moderniseringar av kyrkorumen återstår dock ett flertal tidstypiska och karakteristiska interiörer. Till dessa hör Bredsättra (fig. 38) och Hulterstad, där den bevarade altarpredikstolen utgör ett betydelsefullt inslag (fig. 39).

Källor och litteratur

Excerpter och sammanställningar av Ragnhild Boström i SvK:s arkiv, RAÄ.

Boström, Ragnhild: *Sveriges Kyrkor, Öland, 1966–97*. Se *Litteratur om Ölands kyrkor*, nedan s. 77.

Boström, Ragnhild: *Ölands kyrkor*, Svenska fornminnesplatser 53, 1982.

Kyrkobyggnader 1760–1860, 2, Småland och Öland, SvK vol. 216, 1993.

Kyrkorna 1860–1950 – nybyggnader och ombyggnader

av Jakob Lindblad

Den stora ombyggnads- och nybyggnadsvåg av Ölands kyrkor som inleddes under 1700-talets senare hälft avslutades i och med invigningen av Källa nya kyrka 1888. Några kyrkor genomgick senare kraftiga förändringar under 1950-talet och ett par småkyrkor uppfördes under 1970-talet. I övrigt skedde efter 1888 endast mindre ingrepp som förändringar av portaler, fönster, väggdekor eller inredning i samband med restaureringar.

De fyra nya kyrkor som uppfördes under de närmaste årtiondena efter 1860 är Sandby, Högby, Borgholm och Källa. Efter Sandby kyrka, färdig 1860, avmattades den intensiva nybyggnadsperiod kring seklets mitt som har behandlats i föregående kapitel. De tre övriga kyrkorna tillkom först på 1870- och 1880-talen och har olika tillkomstorsaker. Grannförsamlingarna Högby och Källa på norra Öland hade till skillnad från huvuddelen av öns församlingar 1860 ännu inte ersatt sina kyrkor med nya. I de intilliggande församlingarna söderut, Persnäs och Alböke, hade detta genomförts nyligen, i Föra och Löt några årtionden tidigare. Källa och Högby hade dock utökat utrymmet i kyrkorumen ungefär samtidigt vid sekelskiftet 1800 genom rivning av valv och skrymmande valvstöd. Så skedde vid samma tid även i Böda norr om Högby. Trots detta hade man i Högby redan 1819 börjat förbereda kyrkans utvidgande. Socknen var vid seklets början öns tredje största till folkmängden och vid seklets slut den största, med 2 284 invånare. Bristande resurser till följd av missväxtår fördröjde emellertid upprepade gånger utvidgningsplanerna. Kyrkan tillhörde de större av öns medeltida kyrkor och enligt kyrkans handlingar verkar utrymmesbristen inte att ha varit ett oöverstigligt problem. När den nuvarande kyrkan tillkom i början av 1870-talet var de ekonomiska förutsättningarna påtagligt förbättrade och bygget genomfördes helt på socknens egen bekostnad. Med sina nära 1 400 sittplatser, varav 400 på stora långsgående läktare, blev även den nya kyrkan en av öns största (fig. 42–43).

Källa var till folkmängden betydligt mindre än Högby, men här var det inte utrymmesbristen som gjorde ett nybyggnadsprojekt aktuellt. I stället diskuterades kyrkans underhållskostnader och de höga murarna över valvet, som uppfattades som ett hot med sina sprickor och utskjutande brottor från de murar och valv som rivits 1760 och 1802, samt det otäta yttertaket. Dessutom diskuterades kyrkans läge eftersom bebyggelsen förskjutits från hamnen upp till allmänna landsvägen. Ett bibehållande av kyrkplatsen genom om- och tillbyggnad av den medeltida kyrkan avfärdades och en ny kyrka uppfördes 1888 i byn Vi några kilometer från den gamla (fig. 40). Kyrkan fick härigenom en central placering vid landsvägen och omges av en samtidigt anlagd kyrkogård.

Fig. 40. Källa nya kyrka. Exteriör från norr. Uppförd 1887–88 vid landsvägen ett par kilometer från den gamla kyrkan. Koret lades i väster så att torn och huvudingång skulle vända sig mot vägen. Foto Jakob Lindblad 1999, SvK:s arkiv, RAÄ.

Församlingens begäran att få riva den gamla kyrkan och använda stenmaterialet till den nya hade avslagits av Vitterhetsakademien. Frågan om underhållet av den övergivna kyrkan (fig. 9), som med tiden förföll alltmer, löstes 1928 genom att församlingen överlämnade byggnaden till staten.

Borgholm hade grundats som stad 1816 men hade ännu 1820 bara drygt hundra invånare. Vid sekelskiftet 1900 uppgick folkmängden till närmare tusen personer. Stadsförsamlingens medlemmar var från början hänvisade till Köpings kyrka, men så småningom började gudstjänster hållas i stadens skolhus och 1843 uppfördes en klockstapel på torget intill skolan. 1868 föreslogs en tillbyggnad av skolhuset åt väster för skolsalar medan den äldre delen skulle användas som kyrksal. Efter detta program utarbetades vid Överintendentsämbetet av Ernst Jacobsson "Ritning å kyrksal och skola i Borgholm". Den nya skoldelen påbörjades 1872 och togs i bruk 1873. Kyrkorummet var dock färdiginrett först 1879. Hela byggnaden kringgärdades av strävor och kyrkdelen försågs med vidbyggd sakristia i nordost, vilken fick en symmetrisk motsvarighet i en utbyggnad i nordväst intill skolhusdelen. Mellan byggnadsdelarna och mitt över byggnadskroppen restes ett högt och spetsigt torn, varigenom den kyrkliga funktionen markerades tydligare än man sannolikt föreställt sig från början. Byggnaden förenade församlingens två då viktigaste byggnadsuppgifter: kyrka och skola. Skolan har sedermera avflyttat och den västra delen av byggnaden fungerar sedan 1961 som församlingshem. Kyrkan, som ligger vid torgets norra sida, har som pendang i söder stadens stadshus.

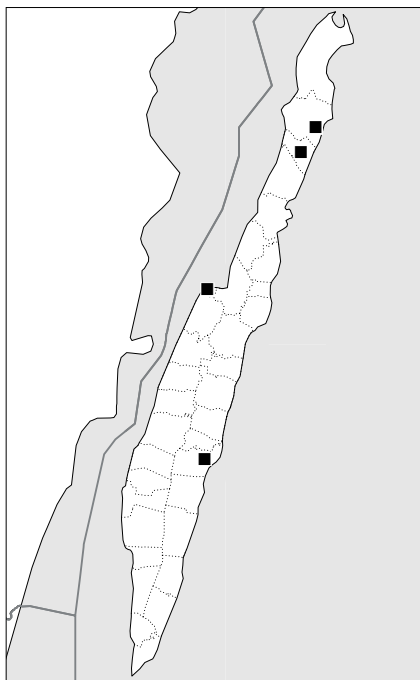

Fig. 41. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950, samtliga i murverk. Från norr till söder: Högby (1870–71), Källa nya kyrka (1887–88), Borgholm (1872–79) och Sandby (1860).

Om- och tillbyggnader

Två av kyrkorna, Alböke och Algutsrum, försågs under periodens början med nya torn. Tornet i Alböke 1862 och i någon mån även tornet i Algutsrum 1864 kan ses som fullföljande av sista etappen i den nyklassicistiska kyrkans tillkomst. I Algutsrum hade den gamla kyrkans torn bibehållits vid nybygget 1822 men indragits i den stora salkyrkans västparti på ett sätt som måste ha framstått som oproportionerligt för samtiden. I Alböke stod däremot den medeltida kyrkan med sina båda torn en kort tid kvar i sin helhet invid den nya kyrkan (fig. 35) innan den revs och ersattes av ett sedvanligt torn.

Tillbyggnader i form av murade vapenhus uppfördes vid samma tid framför sydportalen på öns tre sydligaste kyrkor: i Ås 1871, där även ett vapenhus byggdes framför västportalen, i Ventlinge 1880 och i Gräsgård 1884–86, här i samband med en restaurering och ombyggnad av tornet (se nedan).

Arkitekter och byggmästare

Ritningarna till kyrkornas förändringar under perioden utarbetades vanligen av arkitekter vid Överintendentsämbetet: Johan Fredrik Åbom (Sandby), Albert Törnqvist (Alböke torn), Ludvig Hawerman (Algutsrums torn), Fredrik Ekberg (Högby), Ernst Jacobsson (Borgholm). Det framgår inte av de bevarade ritningarna i vilken utsträckning de återgår på förslag från de regionala byggmästarna. När det gäller tornet i Algutsrum finns dock en lokalt upprättad ritning med tornet i Runsten som förebild. Ritningen är sannolikt utförd av byggmästaren Peter Isberg, som 1838 svarat för den stora murade lanterninen i Runsten och som också fungerade som byggmästare i Algutsrum. Möjligen kan också ett lokalt förslag ha utgjort underlag till ritningarna till Källa nya kyrka. Ingenjörfirman Hultquist och Ackzell i Mönsterås utförde de ritningar församlingen antog, men dessa godkändes först efter viss bearbetning av Överintendentsämbetet. Kyrkan har likheter med den några år äldre Fågelfors kyrka i Småland, inte långt från Mönsterås, vars ritning kan ha utgjort förebild för Källa. Fågelfors kyrkas ritning är dock i sin tur signerad av Gustaf Dahl, arkitekt vid Överintendentsämbetet.

Byggmästaren Peter Isberg från Algutsrum, som uppförde Sandby kyrka och tornen i både Alböke och Algutsrum, hade då länge varit verksam i kyrkliga sammanhang på Öland. Slutpunkten för hans verksamhet blev

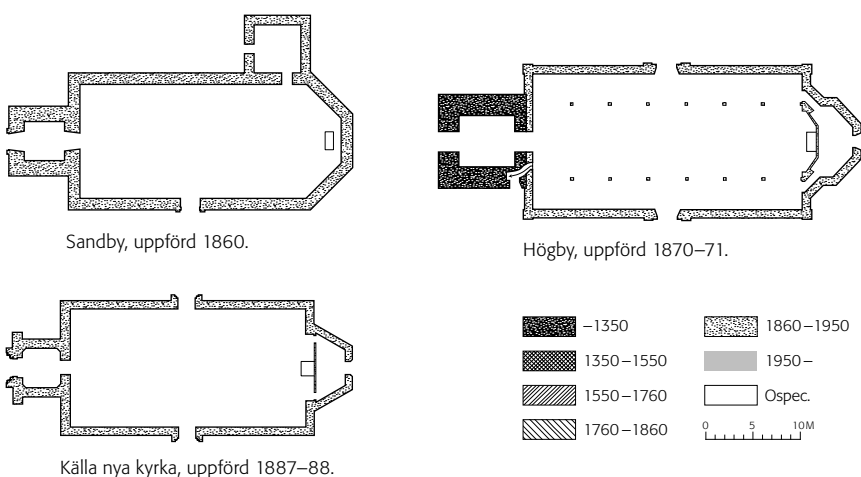

Fig. 42. Källa nya, Högby och Sandby kyrkor återgivna i skala 1:800.

Fig. 43. Högby kyrka. Interiör mot öster. Kyrkan uppfördes 1870–71 invid den gamla kyrkans torn. De stora läktarna, som delar sidoskeppen i två våningar, gör kyrkan till Ölands rymligaste vad gäller antalet sittplatser. Foto Jakob Lindblad 1999, SvK:s arkiv, RAÄ.

tornbygget i Algutsrum, som utfördes med sonen Johan Isberg som medhjälpare. De övriga kända byggmästarna var från Småland. Byggmästaren P. Petersson från Madesjö uppförde Högby kyrka, medan byggmästaren Chronwall i Kalmar utförde om- och tillbyggnaden i Borgholm och ingenjör Johan Ackzell i Mönsterås svarade för Källa nya kyrka.

Planform och stilkaraktär

Efter 1860 förstärktes den strävan till att variera kyrkornas planformer som arkitekterna visade efter 1800-talets mitt (se föregående kapitel). Sandby kyrka byggdes med ett polygonalt korparti som mäktigt omsluter altarplassen (fig. 42). I Källa nya kyrka stod altaret ursprungligen mot en fond, bildad av att sakristians övre del öppnade sig som ett flersidigt och ljus kor (fig. 42). I Högby uppdelades kyrkorummets i tre skepp (fig. 42–43). Fönstren i den grunda nischen kring altaret fick indirekt ljus från den bakomliggande sakristian.

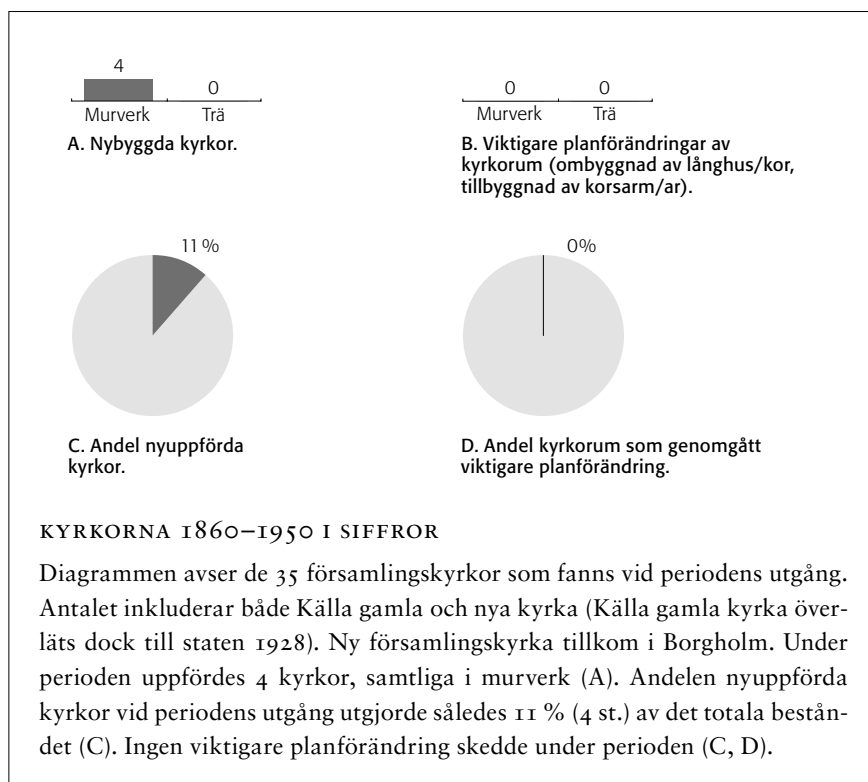
Såväl Sandby kyrka som tornen i Alböke och Algutsrum samt Högby kyrka är till sin karaktär klassicistiska, men är rikare dekorerade än kyrkorna från 1800-talets tidigare del. I Sandby kyrka erinrar de dekorativa takfriserna, fönsterspröjsningen och den smala tornspira som kröner lanterninen om de kyrkor som Isberg under 1850-talet hade uppfört i Kastlösa och Alböke. Huven i Algutsrum har sannolikt inspirerats av kupolvälvda tornhuvar från 1700-talet. Medeltidsinspiration är däremot tydligt märkbar i utformningen av Källa nya kyrka med dess spetsbågiga fönster och portaler (fig. 40) och den i interiören delvis öppna takstolen, liksom i Borgholms kyrkas fasader. Interiörerna i både Högby och Källa har därtill inslag av en snickeriarkitektur som i Högby utmärks av sågad och snidad dekor (fig. 43), i Källa av konstruktiva konsolsträvor för takstolen. En motsvarande interiör med snickeridetaljer fanns före 1960 även i Borgholm.

1900-talet

Med kyrkorna i Högby, Borgholm och Källa var behovet täckt för lång tid på Öland. Under 1900-talet ökade befolkningen i Borgholm och andra tätorter, däribland Mörbylånga. Antalet anställda vid sockerbruket här medförde att sockenkyrkan från 1811 behövde förstöras. En utvidgning åt öster

Fig. 44. Sandby kyrka, uppförd 1860. Foto Albin Dahlström 1990, SvK:s arkiv, RAÄ.

förbereddes under 1920-talet, och genomfördes i nedbantad form 1931 (se nedan). I övrigt skedde förändringar först efter 1950. År 1976 byggdes småkyrkor i Färjestadens tätort i Torslunda socken och i Byxelkrok, en hamn- och semesterort i Böda socken. Mer omfattande var återuppbyggnaden av Köpings kyrka 1954–55. Den orsakades dock av sättningssskador i 1805 års kyrka, inte av folkökningen, och den nya kyrkan blev något mindre än den gamla. Nybyggnad invid det gamla tornet hade fastställts 1941, men på grund av kriget inskränktes planerna till ett nytt församlingshem med kyrksal, dit gudstjänsterna flyttades en tid. Vid den senare nybyggnaden gav arkitekten Ärland Noreen det nya långhuset en enkel, klassicerande exteriör, som harmonierade med det kvarstående tornet. I det inre gjordes kyrkorummet treskeppigt med kalkstenskolonner och höga, putsade valv. Motivet anknyter till den medeltida kyrkan (se ovan), vars grundmurar kom fram under byggnadsarbetet.

Källor och litteratur

Akter och handlingar om de enskilda kyrkorna i ATA och i SvK:s arkiv, RAÄ.

Boström, Ragnhild: *Sveriges Kyrkor, Öland*, 1966–97. Se *Litteratur om Ölands kyrkor*, nedan s. 77.

Boström, Ragnhild: *Ölands kyrkor*, Svenska fornminnesplatser 53, 1982.

Kyrkobyggnader 1760–1860, 2, *Småland och Öland*, SvK vol. 216, 1993.

Restaureringar från 1800-talets slut till i dag

av Ingrid Sjöström

Att lappa och laga etappvis, att utnyttja det som fanns och tillfoga det som behövdes, har varit ett ledmotiv i de öländska kyrkorna sedan medeltiden, särskilt tydligt under 1700- och 1800-talen. Sparsamhet med knappa resurser, men också en stark traditionskänsla ligger bakom denna inställning. Hög kyrksamhet och fasthållande vid den gamla ordningen kännetecknar än i dag de öländska församlingarna, numera sammanslagna till endast två samfälligheter. Från 1940-talet och senare har intresset för de medeltida partierna i kyrkobyggnaderna ökat. Medeltida murverk, fönster, portaler och kalkmålningar har upptäckts, framtagits och konserverats. Vid restaureringarna har kyrkorummets disposition och ytskiktets utförande och färgsättning ofta anpassats efter de framtagna partierna. De olika tidslagren i kyrkorna har därmed blivit tydligare urskiljbara.

I stort följer de öländska restaureringarna den allmänna utvecklingen. De kan följas i tre skeden utan skarpa gränser: ca 1860–1920, 1920–1970 och 1970–2000. Relativt få arkitektnamn är kända som upphovsmän till de trettiotal olika större restaureringar som utfördes under det första skedet, medan drygt tjugo arkitekter utfört ca fyrtio restaureringar under det andra skedet. Efter 1970 är det oftast byggnadsfirmor och arkitektkontor som agerat.

Tiden 1860–1920

Utöver det kontinuerliga underhållet, som inte närmare kommenteras här, bestod förändringarna under det sena 1800-talet huvudsakligen av ny dekor och färgsättning i kyrkorummet, i syfte att skapa en mer stämningsfull interiör. Exteriörerna genomgick inga större förändringar. Ett undantag är arkitekten vid Överintendentsämbetet Theodor Holmgrens stora restaurering av Gräsgårds kyrka 1884–86, då det medeltida tornet delvis revs, ombyggdes och försågs med nytt tornkrön, och vapenhus och västportal i utpräglad nygotik tillkom. Holmgren ritade även ny inredning i samma stil; predikstol, orgelfasad, läktarbarriär och öppna, ekådrade bänkar. Altarpredikstolen ersattes av en altaruppsats, med en kopia av Carl Blochs mycket omtyckta ”Christus Consolator” som altartavla. Valv och väggar försågs med kvadermålning och dekorativa friser. Denna tids-typiska inredning är endast delvis bevarad; dekormålningen övermålad i etapper 1912 och 1935, de öppna bänkarna byttes mot slutna 1953, och färgsättningen har ändrats påtagligt vid varje renovering in i sen tid. Av liknande 1800-talsrestaureringar i Kastlösa, Långlöt, Norra Möckleby, Persnäs, Runsten, Sandby och Södra Möckleby finns ännu mindre kvar än

i Gräsgård. I Toroslunda ombyggdes kyrkorummet 1882, varvid bl.a. det nuvarande tunnvalvet lades in och läktaren byggdes om.

Den återhållsamma dekormålning i grågrönt som utfördes 1902 i Stenåsa kyrka är en av de få som bevarats. En rad kyrkor utöver Gräsgård försågs med nya altartavlor på 1870- och 80-talen, bl.a. Föra, Glömminge, Persnäs, Toroslunda och Ventlinge. Flera av dem målades av Glömmingemålaren Nils Johan Jonsson, som även utförde skenarkitekturdekor kring altarpopsatsen i Föra. I Ventlinge prydde Jonssons målning fronten på altarpredikstolen från 1812, som ännu är bibehållen, trots att dess slopande varit nära vid flera tillfällen, senast 1947. Böda fick 1912 liksom tidigare Gräsgård en kopia av Blochs kända målning som altarprydnad.

Under det sena 1800-talet tillkom också den första generationen värmesystem i många kyrkor, i form av en eller två väldiga kaminer, som skymtar på äldre bilder och som bidrog till bättre inomhuskomfort men som dessutom kraftigt sotade ned väggar och valv. De byttes under 1900-talet succesivt mot allt modernare system med vatten- och elburen värme. De öländska kyrkorna fick i allmänhet sina orglar sent, de flesta efter 1850 och senare.

Tiden 1920–1970

Efter att ha legat nere under första världskriget tog restaureringsverksamheten ny fart på 1920-talet i hela landet. Ett nytt uppehåll följde under 40-talets krigsår. Stockholmsbaserade arkitekter stod för en mindre del av restaureringarna på Öland: Anders Roland, Martin Olsson och Enar Leffler gjorde ett eller ett par arbeten var på 1920- och 30-talen, medan Årland Noreen satte sin prägel på fem kyrkor under 40- och 50-talen. Erik Lundberg restaurerade Föra 1955 och Carl Hampus Bergman tre kyrkor på 50- och 60-talen.

Lokalt verksamma arkitekter har haft de flesta uppdragen, inte minst stads- och länsarkitekter i Kalmar och Karlskrona. Bland Kalmararkitekterna finner man J. Fred Olson, Nils O. Carlgren, Åke Strindberg, Gösta Gerdsiö och Gunnar Lindsten. Mycket aktiv var också arkitekten och konstnären Sven Rosman, teckningslärare i Kalmar, som hann med sju kyrkor före sin död 1936. Sigge Ullén, stadsarkitekt i Karlskrona, hade uppdrag i två öländska kyrkor, Paul Boberg i Växjö endast i en. Den mest anlitade konservatorn från 1930-talet och in på 1960-talet var Sven Wahlgren i Kalmar.

Även under detta skede var exteriörerna mindre påverkade än interiörerna. Några restaureringar medförde tillbyggnader, men i övrigt gällde de yttre förändringarna mest byte av takmaterial och i någon mån kulör. I något fall togs yngre tillskott bort. I Långlöt revs vid Gösta Gerdsiös restaurering 1969 den murade förvaringsbod från 1796 på tornets nordsida, som syns på Ferdinand Bobergs teckning (se omslagsbilden). Lanterninernas färgsättning har ofta ändrats vid varje ny restaurering. Vid omputsning av medeltida murverk knackades i flera fall putsen ned, varvid byggnadsarkeologiska undersökningar kunde göras, som ledde till att tidigare dolda fönster, portaler och andra byggnadsdelar upptäcktes, och sedan behölls synliga. En viktig insats har därvid gjorts av Ragnhild Boström, som var antikvarisk kontrollant under flera decennier alltifrån 1950-talet (särskilt Föra, Glömminge, Hulterstad, Köping, Persnäs, Räpplinge, Vickleby).

Estetiskt betingade åtgärder som var vanliga under denna period, på Öland liksom i landet i övrigt, var att dämpa eller avlägsna 1800-talets dekorativa tillskott, att ta fram äldre kalkmålningar (Resmo 1931, Gärdslösa 1957), att återställa ursprunglig färg och konservera äldre inventarier

Fig. 45. Interiör 1931 av Kastlösa kyrka, byggd 1855. Korväggen domineras av en ursprunglig trefönstergrupp omgiven av pilastrar. Även inredningen är i stort sett oförändrad. Färgsättningen liksom väggarnas dekormålning tillkom 1909. Foto Alfred Edle 1931, SuK:s arkiv, RAÄ.

och att höja korgolvet och belägga det med kalksten. I flera fall igensattes korfönster, bl.a. för att minska bländande motljus (t.ex. i Hulterstad, Smedby, Södra Möckleby och Ventlinge, alla på 1950-talet). Samma syfte hade insättning av tonade antikglas (t.ex. i Högsrum och Högby, 1930-talet). Fönster med moderna glasmålningar är mindre vanligt på Öland, men några exempel finns (Räpplinge 1929).

Därtill kom praktiskt och tekniskt motiverade ingrepp som att öka komforten i kyrkorummet genom vindfång, innanfönster, bekvämare bänkar, effektivare ljussättning, installation av toaletter, bättre förråd och förvaring. För att förbättra framkomlighet och utrymme vid förrättningar och nattvardsgång infördes ofta sidogångar i bänkkvarteren, medan korbänkar och bänkrader i koret och bak i kyrkan togs bort. Särskilda arrangemang för dop anordnades i koret eller vid särskilda dopaltare i kyrkans mittparti (Gårdby, Hulterstad, 1950-talet).

Mer genomgripande förändringar gjordes i Mörbylånga, Kastlösa och Persnäs. Mörbylånga restaurerades 1931 av J. Fred Olson. Bl.a. flyttades här koret in i den bakomliggande sakristian och en ny sakristia tillbyggdes i norr med pannrum under. Altarpredikstolen upplöstes, och kyrkan fick en ny altaruppsats och altartavla. På liknande vis upplöstes altarpredikstolen i Segerstads kyrka 1949 och en altartavla av Einar Forseth blev ny altarprydnad. Även i Smedby förvandlades sakristian 1951 till kor vid Ärland Noreens restaurering, likaså i Persnäs.

Ännu större förändring vidtog Noreen i Kastlösa (fig. 45–46), i den nyklassicistiska salkyrkan från 1855, som 1953–54 fick ett treskeppigt kyrkorum, inspirerat av de just upptäckta spåren av en treskeppig medeltidskyrka i Köping. Kyrkorummet i Kastlösa fick plantak i mittskeppet, buret av kopplade kalkstenskolonner och en väldig alfrescomålning av Waldemar Lorentzon på korväggen. Här gestaltades ett helt nytt rum, där även altare, predikstol och bänkinredning nygjordes i stram modernism. I samma anda behandlades Persnäs, då Carl Hampus Bergman kring 1960 ersatte 1890-talets altartavla i äldre omramning med en modern triptyk på nytt stenaltare och gjorde om sakristian till kor, samt inredde ny sakristia under läktaren i norra korsarmen och inredde ett samlingsrum under södra läktaren. Bänkarna omdisponerades och minskades i antal. Färgsättningen med vita väggar, ljusgrönt valv och bänkar i grått med inslag av

Fig. 46. Interiör av Kastlösa kyrka efter den genomgripande restaureringen 1953–54, då salkyrkan omvandlades till ett treskeppigt kyrkorum med trätak med synliga bjälkar. Mittskeppet domineras av en alfresco-målning av Waldemar Lorentzon. Foto Nilsson-Foto, Borgholm, 1979.

tegelrött och grönt ersatte 1930-talets grågröna toner med marmorering. Kontrastrika och klara färger i bänkinredningen var vanliga i många renoveringar från 1960-talet och framåt.

Jämfört med dessa långtgående restaureringar får Erik Lundbergs arbete i Föra 1955–56 närmast betraktas som varsamt (fig. 47). Visserligen lades nya golv, bänkar togs bort och de kvarvarande fick bekvämare säten, vindfång i funktionalistisk lådform byggdes och interiören målades om i ljust gult på väggarna, grått i valvet med marmorering i brunt. En lillkyrka inreddes under läktaren, med en del medeltida inventarier. Det ursprungliga klassicistiska kyrkorummet och dess inventarier har dock fullt ut respekterats.

Tiden efter 1970

Bland de arkitektkontor som haft flest uppdrag på Öland efter 1970 märks Ingenjörfirman B. A. Bengtsson, Kalmar, Bengt Folenius, Eriksson & Westerlund, Borgholm och Kalmar samt Arkoteknik AB, Kalmar. Andra erfarna restaureringsarkitekter på fastlandet som Anders Berglund, Värnamo, Ture Jangvik, Linköping och Jerk Alton, Kumla, har haft enstaka restaureringsuppdrag. Kalmar läns museums dokumentation vid de utförda arbetena har tillfört ny byggnadshistorisk kunskap.

Underhållsarbeten med tonvikt på antikvariskt riktiga metoder och material har fått ökad betydelse. Samtidigt har de praktiskt-tekniskt motiverade åtgärderna blivit fler. Förändringar i liturgin med större vikt vid församlingens deltagande i gudstjänstfirandet har också lett till nya behov av mer flexibel möblering i kyrkorummet. Relativt få exempel på sådant finns dock ännu på Öland.

I exteriörerna har främst takavtäckning och puts förnyats. I Persnäs, med ett av de få bevarade taken med ekspån, omlades tornetaket med nya spån 1981, medan man i Ås bytte tornets ekspån mot plåt samma år. Svartplåten i Kastlösa byttes 1970 mot kopparplåt. Vid omputsning 1994 av Glömminge sökte man efterlikna den ursprungliga gräddvita puts som man funnit spår av. När man i Torslunda hade behov av en samlingshall och sanitetsutrymmen valde man att lägga dem i en mindre tillbyggnad på tornets nordsida, för att undvika ingrepp i kyrkorummet. Arbetet genom-

Fig. 47. Interiör av Föra kyrka mot väster. Rummets nyklassicistiska karaktär är bevarad trots vissa sen-tida förändringar. Foto Albin Dahlström 1990, SvK:s arkiv, RAÄ.

fördes 2002. Ramper och andra lösningar för rörelsehindrade har tillkommit vid flera ingångstrappor.

I några få fall har koret ändrats. I Resmo har man 1999 framför den äldre altaruppsatsen ställt ett andra altare, med en medeltida stenskiva, funnen på kyrkogården. På så sätt kan gudstjänst firas med prästen vänd mot församlingen. Liknande arrangemang finns i Mörbylånga, Toroslunda och Böda, men är betydligt ovanligare på Öland än på fastlandet. I Högby anordnades 1997 en "lillkyrka utan väggar" under sidoläktaren på korets sydsida. Interiörerna har även påverkats av fortsatt utglesning av bänkar, men de fasta bänkkvarteren har som regel bibehållits. Flera läktarunderbyggnader med samlingsrum och toalett har tillkommit (Algutsrum, Egby, Glömminge, Högsrum, Runsten).

Sparsamma exempel finns på andra tidstypiska tillskott i kyrkorummet: kororgel, ljusbärare, Mariaaltare och ikoner. Ny konstnärlig utsmyckning av kända konstnärer har inte tillkommit på senare år. Bland mindre synliga tekniska installationer kan nämnas automatisk klockringning, bänkvärme, högtalaranläggning med manöverbord. Tendensen till färgsättning i starka kulörer finns kvar, särskilt i bänkkvarteren. Slutligen kan nämnas att en hel rad av kyrkogårdarna under 1980- och 90-talen försetts med minneslund, mer eller mindre omsorgsfullt planerad.

Ölands många små församlingar, samlade i de två samfälligheterna, har betydande svårigheter att bestrida kostnaderna för kyrkornas underhåll, men kyrkorna är välbesökta och omhuldade.

Källor och litteratur

Akter och handlingar om de enskilda kyrkorna i ATA och i SvK:s arkiv, RAÄ.

Boström, Ragnhild: *Sveriges Kyrkor, Öland, 1966–97*. Se *Litteratur om Ölands kyrkor*, nedan s. 77.

Kyrkobyggnader 1760–1860, 2, Småland och Öland, SvK vol. 216, 1993.

Ölands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria

av Marian Ullén

Natur- och kulturgeografiska förutsättningar

Den långsträckta öns landskapsbild präglas av de östra och västra landborgarna, som i nord-sydlig riktning löper genom det flacka platålandskapet. Till dessa ansluter den likaså markerade nord-sydliga sträckningen av vägar och bebyggelse. Samspelet mellan naturlandskapets förutsättningar och bebyggelsens lokalisering är på Öland mycket tydlig, vilket också gäller kyrkornas inplacering i landskapsrummet. Den kyrkliga indelningen med 34 socknar har medeltida grund och kyrkornas läge ansluter till den tidiga medeltidens kommunikationsleder och odlingsstruktur. Fletalet av kyrkorna ligger också i närheten av ett förhistoriskt gravfält. På den bredare delen av ön utgör socknarna två parallella band, i den smala norra delen liksom på sydspetsen sträcker de sig däremot från kust till kust. Ytstorleken är med några få undantag relativt likartad (fig. 4). De minsta socknarna återfinns på den sydligaste delen av ön. Ett par mycket små socknar är också insprängda mellan östkustens övriga socknar.

Goda naturgeografiska förutsättningar och ett strategiskt läge i Östersjön gynnade en tidig bosättning och uppodling, och det öländska kulturlandskapet har en lång kontinuitet. Det rika arkeologiska fyndmaterialet och de talrika fornminnena visar att ön redan under den förhistoriska tiden intog en särställning. Fornlämningarna är tämligen jämnt fördelade över landskapet men med en tydlig tyngdpunkt i Köpings socken, där en tidig centralbygd uppstod.

Till det omfattande kyrkobyggandet under 1100-talet, då samtliga socknar tycks ha fått en stenkyrka, bidrog den lokala tillgången på byggnadsmaterial, men intensiteten i byggnadsverksamheten vittnar också om en vid denna tid stark ekonomi. Detsamma gäller den för Öland karakteristiska utbyggnaden av kyrkorna under 1200-talets tidigare del till flerfunktionella anläggningar med skyddbara profana utrymmen. Närheten till den danska gränsen och de långa kuststräckorna medförde att fientliga härjningar och plundringar utgjorde ett återkommande inslag för öläningarna i samband med krigsutbrotten under såväl medeltiden som de närmast följande århundradena.

Den kalkhaltiga jordmånen och det milda klimatet gynnade jordbruk. Goda betesmarker gav likaså tidigt upphov till boskapsuppfödning. Även fiske utgjorde, inte minst under medeltiden, en betydelsefull inkomstkälla, och flera viktiga hamnar och fiskelägen är kända från denna period. I några fall anlades också kapell och kyrkogårdar i anslutning till dessa (fig. 2). Även om handels- och kulturförbindelserna av naturliga skäl var

starka med de motliggande kustområdena i Småland och Blekinge var kontakterna även med det övriga Östersjöområdet talrika. Den öländska handeln var omfattande inte minst med norra Tyskland, där god avsättning fanns för öns produkter. Till dessa hörde också den öländska kalkstenen, som var eftertraktad både som byggnadsmaterial och för kalkbränning.

På 1500-talet skedde en tydlig tillbakagång i ekonomin inte minst på grund av de av kronan införda inskränkningarna i öläningarnas hävdvunna rätt till handel och sjöfart. Motivet var att skydda handelsstaden Kalmars utveckling, och Kalmar blev efter hand även i andra avseenden helt dominerande i regionen. De kungliga djurgårdsinrättningar, som tillkom på Öland under århundradets senare del, blev en negativ faktor för öläningarna liksom de plundringar som under 1500- och 1600-talen följde i spåren av den fortsatta kampen mellan Sverige och Danmark om herraväldet i Östersjön.

Den ekonomiska stagnationen på Öland under dessa århundraden medförde att det medeltida kyrkolandskapet i stort sett förblev intakt fram till senare delen av 1700-talet, då de nya kraven på kyrkorummens utformning och en begynnande ökning av folkmängden påskyndade omvandlingen av sockenkyrkorna. Den omfattande nybyggnadsverksamheten under perioden 1760–1860 innebar en stor ekonomisk påfrestning för församlingarna. Knappa resurser bidrog till att de medeltida västtornen behölls i stor utsträckning liksom andra användbara enstaka murdelar och äldre inredningsdetaljer. Även nyklassicismens öländska kyrkor fick härigenom en tydlig lokal prägel.

Den snabba befolkningsökningen under 1800-talets tidiga del gav upphov till en omfattande nyodling av tidigare utmarksområden. 1880-talets jordbrukskris och nödår följdes av en begynnande massutvandring till Amerika. Ölands 38 000 invånare omkring 1880 minskade successivt med ca 30 % (fig. 5). Utflyttningen drabbade framför allt norra delen av ön, medan den södra delen genom sockerbetsodling och industrialisering bättre kunde ge befolkningen fortsatta inkomstmöjligheter. Öland har emellertid inte blivit industrialiserat i någon större omfattning och näringar i anslutning till jordbruket utgör fortfarande en viktig inkomstkälla. Genom tillkomsten av bron 1972 mellan ön och fastlandet underlättades förhållandena för det öländska näringslivet. Bron har också medfört större möjlighet för den bofasta befolkningen att arbetspendla till fastlandet och en ökad turism. Turismen är idag öns största näringsgren och fritidshus utgör ett vanligt inslag i bebyggelsebild. Kyrkorna, som alla med ett undantag har kvar sina medeltida lägen, ingår fortfarande oftast i en sammanhållen miljö även om de som skola, sockenstuga eller fattighus uppförda byggnaderna fått nya funktioner.

Byggnadsintensitet och regionala särdrag

MEDELTIDEN

Efter den under 1800-talet slutförda omdaning av kyrkolandskapet återstår endast några få helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor, som tillsammans med de bevarade västtornen (fig. 31) kan ge en bild av medeltidens kyrkobyggnad. I många av kyrkorna ingår också medeltida murrester, som dock inte är synliga utan helt inlemmade i den nuvarande kyrkobyggnaden (fig. 50). Till skillnad från i Blekinge, där förändringen av kyrkolandskapet nästan var lika påtaglig, finns det emellertid när det gäller de försvunna öländska kyrkorna ett rikt dokumentationsmaterial

i form av avbildningar och notationer, alltifrån 1600-talet och fram till 1800-talets mitt. Materialet samlades av intresserade fornforskare som Jonas Haquini Rhezelius, Petrus Törnwall och Nils Isak Löfgren, och gör en generell översikt möjlig. Kunskapen om de öländska kyrkornas komplicerade utveckling har genom Ragnhild Boströms mångåriga forskningar och genom de senaste decenniernas byggnadshistoriska och arkeologiska undersökningar ökat betydligt. Under senare tid har också intressanta frågeställningar om de så kallade flerfunktionella kyrkornas bakgrund och användning aktualiserats.

Kristna gravläggningar på gravfälten från yngre järnålder visar att den nya religionen tidigt fått fotfäste på Öland. En intensiv utbyggnad av den kyrkliga strukturen tycks som nämnts ha skett redan under 1100-talet. Fynd av fragment av runristade gravmonument är talrika i flera socknar, bl.a. i Köping, och på kyrkogårdarna i Resmo och Kastlösa har påträffats förhistoriska eller tidigmedeltida begravingar. Träkyrkor bör alltså i många fall ha föregått de romanska stenkyrkorna. Konkreta rester av stavkyrkor har emellertid endast påträffats i några få fall (fig. 10).

Stenkyrkorna utgjordes i sitt äldsta skede i nästan samtliga fall av en absidkyrka (fig. 11), vanligen med bred och grund absid och en trång triumfbåge, en planform som tydligt knyter de romanska kyrkorna på Öland till en sydiskandinavisk tradition. Två av kyrkorna skilde sig enligt vad vi nu vet tydligt från de ordinära sockenkyrkorna genom sin storlek och arkitektoniska utformning, nämligen kyrkorna i Köping och Hulterstad, av vilka grundmurar har kunnat undersökas. Kyrkan i Köping hade ett kyrkorum av påfallande ansenliga mått och var även försedd med ett sannolikt ursprungligt torn med västingång, båda företeelser som bekräftar ortens betydelse vid kyrkans tillkomsttid. Hulterstads kyrka utmärkte sig i sin tur genom den avancerade planformen, som visade en treskeppig anläggning med absider i såväl sidoskeppen som i koret och med ett påbörjat brett tornparti av västverkskaraktär. Även här måste kyrkan ha haft en speciell bakgrund och funktion vid tillkomsten.

Av extra stort intresse när det gäller de romanska kyrkorna är den helt bevarade kyrkan i Resmo (fig. 12–13), där en noggrann murverksdokumentation utförts i samband med restaurering. Enligt dendrodateringen är kyrkan byggd redan under 1100-talets början, och den bör därmed ha varit en av de första stenkyrkorna på Öland. Murverket är utfört i en gjutmursteknik, som också förekommer i danska kyrkor från tidig medeltid. Samtliga portaler har saknat valvslagning och i stället avtäckts av en lång ekbalk med en grund avlastningsbåge ovanför. Motsvarande form av uppåt avsmalnande portaler med rak överliggare och en grund bågnisch i stället för tympanon förekommer på Jylland. På Öland fick portalformen efterföljare också i Ventlinge.

Tornet i Resmo har anlagts samtidigt med kyrkan i övrigt. Detsamma gäller tornet i Glömminge och sannolikt de nämnda tornen i Köping och Hulterstad. I det närmaste alla kyrkorna utbyggdes dock senare med torn (fig. 15 a). Ofta genomgick västtornen liksom kyrkorna i övrigt flera ombyggnader. De bevarade tornen utmärks av en komplicerad konstruktion med flera tunnvälvda våningar och vanligen raka trapplopp inne i murarna. Stora ljudluggar, nu endast bevarade i Långlöt, och hål i valven för klocklinor visar att tornens primära funktion som vanligt varit att rymma klockorna. Tornen har delvis motsvarigheter i vissa tunnvälvda romanska torn i Östergötland, t.ex. i Bjälbo, men har också i sin konstruktion motsvarigheter på Bornholm. De tillbyggda västtornen hade vanligen kvadratisk grundplan med samma bredd som långhuset och saknade oftast

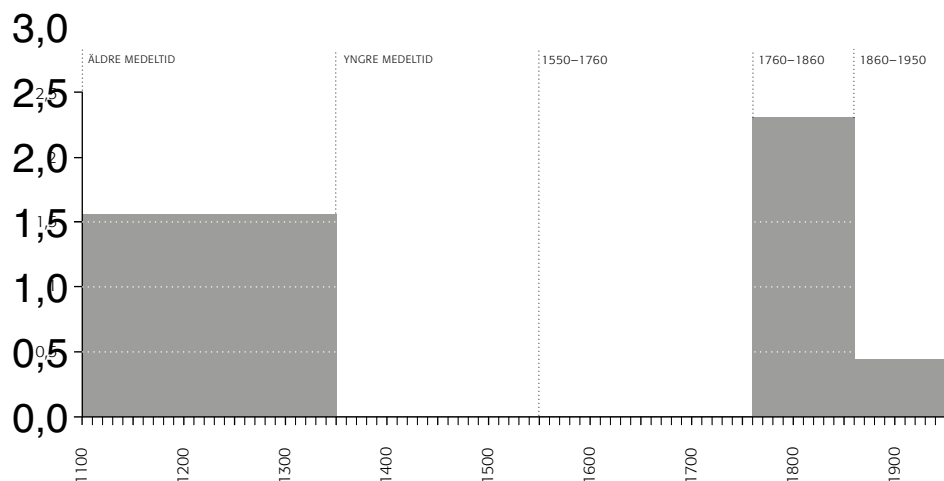

Fig. 48. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550-1760, 1760-1860 och 1860-1950). Antal anger nybyggnader per årtionde.

västportal. Endast tornet i Torslunda avvek genom sin rikare arkitektoniska utformning med höftparti med gallerivåning av gotländsk typ (fig. 25).

Åtskilliga av västtornen, däribland även tornet i Torslunda, påbyggdes i samband med de övriga successiva utbyggnadsskeden som kraftigt förändrade de romanska kyrkorna genom östtorn och påbyggda profanvåningar. Närmare hälften av kyrkorna var då de 1634 avtecknades av Rhezelius försedda med övervåningar (fig. 15 b). Framför allt gällde detta kyrkorna på norra delen av ön och östkusten i övrigt, medan exemplen från västkusten är få. Ingen av kyrkorna återstår dock i denna skepnad, varför diskussioner om såväl funktioner som orsaker och inte minst dateringar till största delen måste bygga på hypoteser. Vissa jämförelser kan också göras med de samtida kyrkorna i Möre och på Bornholm, där likaså profana funktioner tillkom.

Förändringarna av de öländska kyrkorna följde ett visst mönster, men lösningarna för att kunna tillgodose de nya kraven blev mycket olika och av mycket olika omfattning. Exempel på en exceptionell omvandling utgör kyrkorna i Böda och Källa på nordligaste delen av ön, båda belägna vid östkusten. Källa kyrka, där murarna är bevarade och byggnadsskedena kan avläsas i murverket, omvandlades till en kompakt, rektangulär byggnad med två påbyggda våningar över långhus och kor (fig. 9). Även kyrkan i Böda fick en motsvarande kompakt och trevånig utformning (fig. 24). I den mellanliggande socknen Högby nöjde man sig däremot med vissa konstaterade skyddsanordningar i det bevarade tornet samt en påbyggnad av korpartiet.

Till Ölands betydelse redan under tidig medeltid bidrog i hög grad läget vid det även för den internationella sjöfarten viktiga Kalmarsund. Det strategiska läget och öns naturtillgångar och det rika sillfisket medförde under 1200-talet ett ökat intresse från såväl den världsliga makten som den kyrkliga överheten. Kungamaktens intresse manifesterades i tillkomsten av Borgholm, som efter hand byggdes ut till en ansenlig kunglig borganläggning. Redan under 1200-talets senare del omtalas Öland som ett fögderi under Borgholm. Ett intressant bevis på sillfiskets stora betydelse i ekonomin är den stadga rörande silltione som stadfästes 1346. När det gäller de 17 socknarna på öns södra del anges detta ha varit en sedvänja "sedan kyrkornas grundande". Även frälsets intresse för ön finns tidigt belagt. Vid medeltidens slut utgjordes något mer än hälften av de öländska gårdarna av skattejord och inslaget av frälsejord och inte minst klosterjord var i vissa socknar betydande (DMS).

I både Källa och Böda var emellertid ägostrukturen likartad och skattejorden nästan totalt dominerande vid medeltidens slut. Sannolikt var förhållandet detsamma även tidigare under medeltiden med bondeköpmän som en stark grupp i lokalsamhället. Hamnen i Källa och den omfattande utbyggnaden av kyrkan kan tyda på att orten var tänkt att utvecklas till någon form av med Köping konkurrerande köpstad på östkusten, ambitioner som dock stupade på den av kungamakten stödda utvecklingen av Borgholm och Kalmar.

Den mycket olika grad av ombyggnad som präglade sockenkyrkorna bör ha avspeglat respektive sockens struktur och behov vid den aktuella tiden, något som kan ge en ytterligare infallsvinkel i fråga om diskussionen om kyrkornas olika profana funktioner. De nämnda kyrkorna i Resmo och Hulterstad är även i detta avseende intressanta. När det gäller Resmo, beläget mitt på sydvästra Öland, tillkom ett östtorn men inga övriga utrymmen, och i Hulterstad, på motsatta sidan av ön, ersattes västverket av ett i långhusets västpartiet i stället indraget torn, som tydligen var bättre och gav tillräckligt med utrymmen med tanke på socknens behov.

Den traditionella tolkningen att de öländska kyrkorna allmänt omvandlades för att kunna stå emot anfall från de hedniska folken i öster anses numera liksom beteckningen försvarskyrkor alltför endimensionell. Det öländska samhällets struktur och ekonomi och den allmänna politiska utvecklingen under slutet av 1100-talet och 1200-talet har kommit att diskuteras alltmer, och konstaterade profana funktioner som magasin, skattkammare och härbärke har betonats i förhållande till den tidigare till stor del fortifikatoriska tolkningen. En sammanfattande analys av forskningshistorien och diskussionerna om de flerfunktionella kyrkorna i Östersjöområdet har nyligen publicerats av Jes Wienberg (2000), som här också tar upp den politiska och ekonomiska bakgrund som kapplöpningen mellan danskar, svenskar och tyskar om inflytandet i Östersjön utgjorde under den aktuella perioden från 1100-talets mitt och till 1200-talets mitt. Inslagen av mission, krig och kolonisation var betydande och genom korstågen uppstod en blomstrande krigsekonomi och handel, som sannolikt bidrog till de flerfunktionella kyrkornas tillkomst. Källsituationen rörande såväl historiska fakta som byggnaderna tillåter emellertid inga kategoriska slutsatser.

Ett sydiskandinaviskt inflytande är som nämnts tydligt när det gäller den tidiga medeltidens romanska kyrkobyggnader. Under den efterföljande gotiseringsperioden, då flera av sockenkyrkorna försågs med större kor med separat sydportal (fig. 19) och långhuset välvdes (fig. 21), är däremot ett gotländskt inflytande märkbart i såväl portalernas utformning som i valvens konstruktion. Ett tydligt exempel är den bevarade kyrkan i Gärdslösa, vars ställning som prostkyrka medförde en extra satsning på byggnadens utformning och utsmyckning. I de korsarmar som tillkom vid 1200-talets mitt är den södra korsarmens praktportal (fig. 20) en förminskad replik av den samtida sydportalen i Gothems kyrka på Gotland. Den gotländska byggnadshytta, som varit verksam här, har knutits till en byggmästare Håkan Tanna, vars namn fanns i en inskrift i koret i Stenåsa kyrka. Även i Persnäs tillbyggdes kyrkan vid samma tid med korsarmar. Korsarmar från 1200-talet förekommer inte på Gotland, och denna form av tillbyggnad har alltså inte förmedlats direkt via den gotländska byggnadshyttan. Geografiskt närliggande exempel förekommer däremot i Östergötland och i Tjust i nordöstra Småland. Ett fortsatt gotländskt inflytande präglar också det något senare slutförda korbygget och välvningen av hela kyrkan. De nära kontakterna mellan Öland och Gotland under 1200-talet framgår

också tydligt av de bevarade dopfuntarna, av vilka de flesta är importerade från Gotland (fig. 22–23).

Gotiseringen under 1200-talets mitt och senare del medförde genom valvslagningen, då de större kyrkorummen delades av pelare i två eller tre skepp, en genomgripande förändring av själva kyrkorummens karaktär. Som avbildningarna visar fick också många kyrkor masverksfönster. Under den politiskt oroliga senare delen av medeltiden, då Öland härjades vid flera tillfällen såväl på 1360-talet som på 1450-talet och i början av 1500-talet, tycks insatserna när det gäller kyrkobyggnaderna däremot i princip ha avstannat. Mera genomgripande förändringar är svåra att urskilja efter 1200-talet. I detta avseende är olikheterna mellan de öländska kyrkorna och de närliggande kyrkorna på det småländska fastlandet påfallande.

Ett speciellt inslag i det öländska kyrkolandskapet utgjorde de olika kapell som uppfördes, framför allt i anslutning till viktiga hamnar (fig. 2). Några av dem, däribland S:ta Britas och S:t Knuts kapell, av vilka ruiner återstår, har varit påfallande stora och också haft kyrkogård, men saknade liksom de övriga kapellen kontinuerligt tjänstgörande präst. Båda dessa kapell är också exempel på olika maktsfärers intressen i den öländska ekonomin.

S:ta Britas kapell i hamnen Sikvarp i Bredsättra socken (fig. 6) har av allt att döma uppförts på sin nuvarande plats tidigast vid slutet av 1200-talet. Det stora långhuset, som var rymligare än de flesta av de öländska sockenkyrkorna, visar att kapellet skulle kunna användas vid högtider med stor tillströmning av besökare. Bredsättra socken tillhörde Linköpingbiskopens ekonomiska intressesfär. Biskopsbordet omfattade under medeltiden ett 30-tal landbogårdar på Öland, vilka huvudsakligen låg inom Bredsättra, och kapellet utgjorde sannolikt biskopens hamnkapell. 1413 omnämns ett S:ta Katarina gille i Bredsättra, däremot finns ingen uppgift om kapellets titelhelgon. I *Breviarium Lincopense* från 1493 omtalas emellertid Sikvarp på Öland som den rätta svenska ankomstorten 1374 för den heliga Birgittas relik, vilket sannolikt innebär att här redan tidigare fanns en Birgittakult, som man från stiftets sida önskade förstärka. Ökad vallfart medförde också ökade inkomster. Intresset för Birgitta vid denna tid framgår också av den bevarade skulptur av en skrivande Birgitta, som finns i kapellets moderkyrka, sockenkyrkan i Bredsättra, och som ingått i ett nordtyskt altarskåp från omkring 1475.

Stort och påkostat var också S:t Knuts kapell i Algutsrums socken, tillägnat det danska skyddshelgonet Knut den helige, och uppfört inte långt från ingången till fornborgen Gråborg i socknens östra del. Fornborgen blev upprustad omkring 1200, då murarna förstärktes och två porttorn samt vallgrav tillkom. Samtidigt uppfördes sannolikt kapellet, som utgjordes av en tornlös absidkyrka. Borganläggningen anses ha använts i handels-sammanhang och kapellet förmodas ha tillhört ett danskt handelsfaktori under kungligt beskydd. Gården Borg skänktes 1371 till Vadstena kloster av en Botild Bänesdotter. Vilken betydelse denna anknytning till Vadstena klostrets intressesfär fick för kapellets ställning är okänt. Enligt traditionen har det senmedeltida, nordtyska altarskåp av hög kvalitet som finns i sockenkyrkan ursprungligen tillhört S:t Knuts kapell. Kapellet lämnades liksom de övriga öländska kapellen öde efter reformationen och 1560 uppges att kronan konfiskerat dess enda klocka.

Sockenstrukturen var i Algutsrum och Bredsättra mycket olika. I Algutsrum, där kyrkan är belägen på den västra landborgen med vid utblick över landskapet, var västtornet försett med en extra våning ovanför klockvåningen, sannolikt avsedd för bevakning. Någon anpassning till

profana behov förekom i övrigt inte. Kyrkan i Bredsättra var däremot försedd med östtorn (fig. 15) och det kraftiga västtornet, som är bevarat, har flera välvda våningar och en 8,5 meter över marken sittande ingång, som sannolikt användes vid in- och utlastning av det som förvarades i tornet. Utrymmena i kyrkan bör ha varit användbara inte minst vid mellanlagring av biskopsbordets varor före en senare utskeppning via hamnen i Sikvarp. I Algutsrum fanns i kyrkbyn vid sidan av kyrko- och klosterjord ett dominerande inslag av skatte- och frälsejord. Till skillnad från i biskopssocknen Bredsättra kännetecknades ägostrukturen i Algutsrum även i övrigt av ett övervägande antal skattegårdar, vars brukare inte tycks ha haft behov av några större förvaringsutrymmen i sockenkyrkan.

EFTER MEDELTIDEN

De kungliga restriktioner som drabbade den öländska handeln och sjöfarten på 1520- och 1530-talen innebar som nämnts betydligt försämrade ekonomiska villkor för öns invånare. Den tydligen påfallande låga byggnadsaktiviteten under medeltidens senare del följdes därför inte heller av någon ökad aktivitet under 1500- och 1600-talen. Medeltidens komplicerade flerfunktionella kyrkobyggnader innebar genom sina torn, övervåningar och många valv stora problem för församlingarna, som framför allt måste inrikta sig på underhåll och reparationer av olika slag och på att anpassa de åldriga kyrkorummen till den nya lutherska liturgin. I många fall drabbades också kyrkorna vid de fientliga härjningarna av ön i samband med de fortsatta krigsutbrotten mellan Sverige och Danmark. Under kriget 1611 reducerades antalet församlingskyrkor till 33 genom att Borgs kyrka vid Borgholms slott sprängdes i försvarssyfte. I övrigt inskränkte sig förändringen av kyrkolandskapet till de medeltida kapellen, som lämnades att förfalla, och detsamma tycks också ha gällt de gilleshus av sten, som är kända från några av socknarna.

Kyrkornas extra utrymmen användes sannolikt i möjligaste mån fortsatt för förvaring och sannolikt också för tillfälligt skydd efter krigshärjningarna, däribland sommaren 1677, då ett mycket stort antal byar brändes. En bekräftelse på att magasinsutrymmen efterfrågades ännu i början av 1700-talet visar en uppgift från 1720-talet om att en skeppare från Amsterdam då önskade hyra lokaler för sina varor i Högby kyrka.

Under perioden 1550–1760 utbyggdes endast en av sockenkyrkorna. Det gäller Segerstads östtornskyrka som 1751 utökades genom en förlängning av långhuset. En förändring av kyrkan i Torslunda skedde 1706 då man tvingades att riva västtornet, som sannolikt blivit skadat redan vid de danska härjningarna 1677.

De egenartade sockenkyrkorna var när det gäller församlingsdelen ofta påfallande små och utbyggnaderna av kyrkorummen framtvingades av den ökande befolkningens behov av bänkplatser. I Segerstad, liksom i flera andra kyrkor, revs också valv och pelare för att få ökat utrymme, bl. a. för läktarbyggen. En vanlig åtgärd blev också att sätta igen onödiga ingångar som långhusens nordportaler och att anknyta tornens bottenvåning bättre till kyrkorummet genom att vidga tornbågen.

Ingen av de rika barockinredningar som tillkom under sent 1600-tal och början av 1700-talet har bevarats. Nils Isak Löfgrens teckning av kyrkorummet i Runsten 1818 utgör ett av de få vittnesbörden om de gamla kyrkorummens karaktär (fig. 27). I samband med de nya kyrkornas tillkomst sparades dock vanligen viktigare inredningsdetaljer som altarpussatser och predikstolar. De flesta av de under perioden anlitade bildhuggarna och målarna, däribland Anders Dahlström d.ä., Peter Buschberg och Edvard

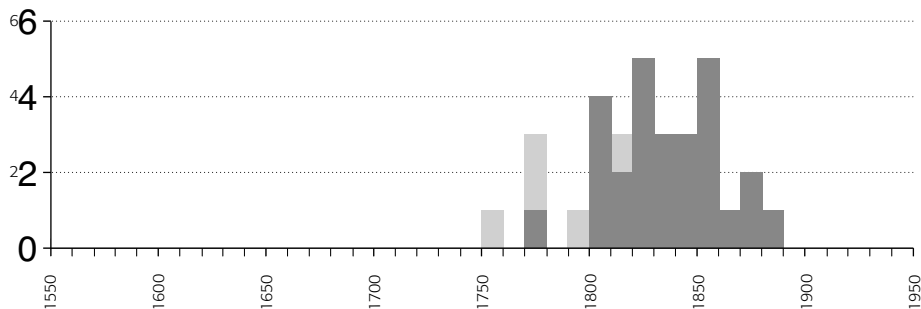

Fig. 49. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/ar. Endast kända årtal.

Orm, inkallades från fastlandet, och kontakterna med de i Kalmar verksamma hantverkarna var omfattande. Till de lokalt verksamma mästarna hörde de stenhuggare som under 1600-talets senare del ersatte många av kyrkornas medeltida dopfuntar med nya funtar av öländsk kalksten (fig. 28). Stenhuggarna hade sannolikt vanligen utbildats vid slottsbyggena i Kalmar och Borgholm, och deras arbeten av olika slag exporterades i stor utsträckning till fastlandet, där även de karakteristiska dopfuntarna återfinns i ett flertal kyrkor.

DEN STORA NYBYGGNADSPERIODEN

Den följande omvandlingen av kyrkolandskapet blev i det närmaste total. Under perioden 1760–1860 ersattes 23 av de gamla kyrkorna och fyra ombyggdes kraftigt. Under resten av 1800-talet förnyades ytterligare tre, och därmed hade 30 av de 33 sockenkyrkorna fått ny skepnad (fig. 49). I Källa fick den gamla kyrkan stå kvar men återstår i dag endast som ett tomt skal (fig. 9).

Församlingarna hade i det längsta avstått från utvidgningar och nybyggnader och kyrkobyggnaderna var vid 1700-talets mitt i stort sett oförändrade sedan medeltiden. Med sina torn och övervåningar var de inte bara trånga, opraktiska och svåra att underhålla utan dessutom oförenliga med nyklassicismens arkitektoniska ideal och krav på stora och ljusa predikolokaler. Förmodligen var det sistnämnda förhållandet ett tungt argumentet från kyrkoledningen för en förnyelse.

Under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet valde församlingarna att av ekonomiska skäl låta stora delar av den gamla kyrkans murverk stå kvar och återanvändas i den nya byggnaden. Ett tydligt exempel på en så omfattande ombyggnad att den kan betraktas som nybyggnad är förvandlingen av Torslunda kyrka 1776 med Henrik Wermelin som byggmästare (fig. 25, 33 a, 34). Att den även stilmässigt omvälvande förnyelsen av de öländska kyrkobyggnaderna startade i Torslunda är inte förvånande. Socknen var redan vid mitten av 1700-talet en av de folkrikaste och hade 1805 med 1 415 invånare avancerat till första plats. 1819 försågs den tornlösa salkyrkan med ett västtorn och anpassades därmed åter till den öländska traditionen.

Först i början av 1800-talet ökade byggnadsverksamheten i större omfattning. Drivande kraft i detta skede var Kalmarbiskopen Magnus Stagnelius, som under sin biskopstid 1808–29 fick se sju kyrkor förnyade på Öland. Därefter skedde nybyggandet i relativt jämn takt med en slutlig topp under 1850-talet (fig. 49).

Även om församlingarna följde direktiven att anskaffa godkända ritningar från Överintendentsämbetet kom de öländska kyrkornas utformning att i hög grad påverkas av de lokala byggmästarnas intentioner. Till murmästarskrået i Kalmar hörde Wermelin liksom de senare anlitade byggmästarna Johan Petersson och Gustaf Rudwall. Ett stort inflytande

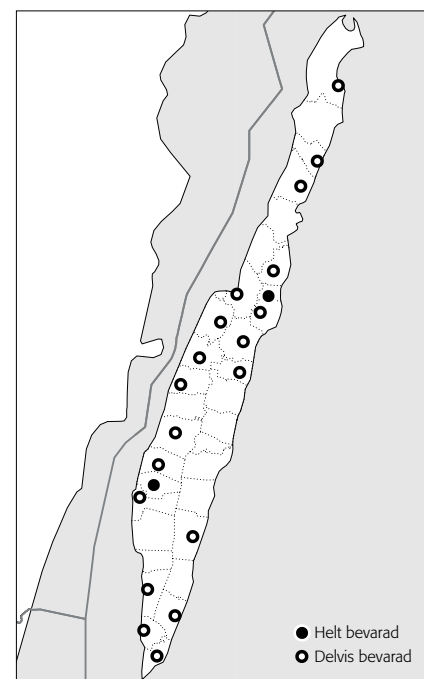

Fig. 50. Medeltidskyrkornas bevarandegrad. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som uppförts i en byggnadsetapp och därefter inte genomgått ombyggnad av långhus/kor. Med delvis bevarade avses kyrkor som i långhus och/eller kor innefattar ursprungligt murverk, men som i senare tid om- eller nybyggts. Bland de delvis bevarade ingår även medeltidskyrkorna i Gärdslösa och Källa som erhöll sina nuvarande planformer efter ombyggnader redan under äldre medeltid. Av flertalet bevarade medeltidskyrkor på Öland återstår endast smärre partier (se tab. 3). När kyrkan om- eller nybyggts i senare tid har delar av medeltidskyrkans långhus sparats. I vissa fall återstår endast delar av västgaveln innanför ett senare tillbyggt torn, medan kyrkan i övrigt rivits.

HELT BEVARADE KYRKOR:

Egby, Resmo

DELVIS BEVARADE KYRKOR:*Kyrkor ombyggda redan under medeltiden, men därefter helt bevarade:*

Gärdslösa, Källa (valven rivna)

Senare ombyggda kyrkor, där medeltida partier ingår i långhus/kor:

Långlöt, Ventlinge, Vickleby, Ås

Senare nybyggda kyrkor, där medeltida partier ingår i långhus/kor:

Böda, Glömminge, Hulterstad (endast delar av mittskeppet bevarat), Råpplinge, Torslunda

Senare nybyggda kyrkor, där enbart partier av långhusets västmur återstår:

Bredsättra, Gräsgård, Högsrum, Köping, Löt, Mörbylånga, Persnäs, Södra Möckleby

Tab. 3. Medeltida kyrkor, fördelade efter bevarandegrad.

fick också häradsmurmästarna Leonard Lindman och Johan Söderström samt inte minst den under periodens slutskede verksamme Peter Isberg, som ansvarade för ett stort antal nybyggen och renoveringar.

En stilmässig förebild för byggmästarna blev Köpings kyrka (fig. 33 c), där man vid uppförandet 1805 i princip följde den av arkitekten Jacob Wulff 1799 upprättade ritningen. Detsamma gällde den 1822 uppförda kyrkan i Högsrum (fig. 32), där arkitekten Carl Gustaf Blom Carlsson svarat för bearbetningen av ritningen. Helt avvikande från dessa allmänt nyklassicistiska och av byggmästarna ofta förenklade öländska kyrkobyggnaderna är den i slutet av perioden uppförda kyrkan i Persnäs, som påtagligt präglats av tidens aktuella nyromanska stildrag (fig. 37).

Ett speciellt arkitektoniskt inslag i periodens kyrkobyggnader på Öland utgör de medeltida västtornen, som av ekonomiska skäl oftast fick stå kvar (fig. 31), något som också vanligen accepterades av Överintendents-ämbetets arkitekter. Tornen moderniserades genom att bottenvåningen blev vapenhus och genom nya och stora överbyggnader, där även klockorna kunde rymmas. Inte mindre än 13 av dessa karakteristiska lanterniner byggdes av Peter Isberg (fig. 32, 36). Endast i Persnäs fick tornet behålla sin ålderdomliga pyramidhuv.

Även inredningen i de nyklassicistiska kyrkorna fick en delvis lokal prägel genom att församlingarna likaså av ekonomiska skäl oftast valde att återanvända bl.a. den gamla kyrkans altarpupsats och predikstol, vilka så småningom moderniserades på olika sätt. Till de under 1700-talets senare del inkallade mästarna hörde bl.a. den uppskattade bildhuggaren Jonas Berggren från Målilla och hans medhjälpare Anders Georg Wadsten, som var verksamma i ett tiotal av kyrkorna. En av de få kyrkor som redan från början fick en ny och tidstypisk altarprydnad var Bredsättra kyrka (fig. 38). Den stora altarpuppställningen tillkom 1848 och försågs med målningar av den i Kalmar bosatte konstnären Sven Gustaf Lindblom, som med sina altartavlor efter berömda original kom att prägla ett stort antal av kyrkorumen inte bara på Öland utan också i östra Småland och i Östergötland.

Endast i ett fåtal fall anskaffades en helt ny predikstol i samband med kyrkans färdigställande. För Hulterstads kyrka utfördes 1803 den bevarade altarpredikstolen. Kombinationen altare och predikstol kom att tillämpas i ett flertal av de öländska kyrkorna, men då sammansatta av delar från äldre altarpupsatser och predikstolar. Dessa hemkomponerade altarpredikstolar finns numera endast representerade i kyrkorna i Ventlinge och Ås.

Efter den 1860 uppförda kyrkan i Sandby avslutades det omfattande nybyggandet med de på 1870- respektive 1880-talet uppförda grannkyrkorna i Högby och Källa på norra Öland. Kyrkan i Högby blev med sina stora längsgående läktare och nära 1 400 sittplatser en av öns största (fig. 43). Sittplatsantalet var beräknat för en fortsatt folkökning. 1805 var invånarantalet i Högby 1 248, år 1900 hade det ökat till 2 248. År 1995 var antalet invånare efter en successiv minskning 1 187 (fig. 5). Källa var däremot befolkningsmässigt betydligt mindre, men församlingen hade här under lång tid brottats med svårigheter att underhålla den komplicerade medeltidskyrkan, som inte heller var lämpad för utvidgning och modernisering. I Högby följdes den öländska traditionen att behålla det medeltida västtornet medan man i Källa valde en helt ny och mera centralt belägen plats för den nya sockenkyrkan (fig. 40). 1879 kunde en ny kyrka tas i bruk i Borgholm av stadsförsamlingens medlemmar, som tidigare varit hänvisade till Köpings kyrka. Därmed återställdes antalet församlingskyrkor till det ursprungliga antalet 34.

Ölands kyrkor i dag

Det helt dominerande inslaget i kyrkolandskapet utgörs av de under slutet av 1700-talet och under 1800-talet uppförda kyrkobyggnaderna, som genom de oftast medeltida tornen fortfarande kan förbindas med den äldre medeltidens kyrkobyggande (fig. 31). Genom tornen med de under den nyklassicistiska stilepoken tillagda stora och för Öland karakteristiskt utformade lanterninerna utgör de ett tydligt blickfång i landskapet och ofta också igenkännbara landmärken från sjösidan. Den lilla gruppen medeltidskyrkor är tillsammans med Källa ödekyrka och ruinerna efter bl.a. S:t Knuts och S:ta Britas kapell numera även viktiga inslag bland öns turistmål.

Samtliga kyrkor ingår också fortfarande i levande miljöer, som i flera fall genom sin sammansatta bebyggelse med ålderdomliga inslag och bystruktur klassats som riksintresse för kulturmiljövården. I många fall ingår också fornlämningar som gravfält i miljön. Till dessa speciellt intressanta områden hör Bredsättra med Kapelludden (fig. 6), Föra, Gärdslösa, Hulterstad, Källa (fig. 9), Löt och Smedby medan Ås kyrka ingår i det riksintresseområde som omfattar Ölands sydspets.

Kyrkobyggnadernas exteriörer är när det gäller den stora nybyggnadsepokens kyrkor som helhet välbevarade och typiska för tillkomsttiden. Endast Gräsgårds kyrka har förändrats mera genomgripande och fick vid den stora restaureringen 1884–86 en nygotisk prägel. En påtaglig förändring i det nyklassicistiska kyrkoberståndet innebar också rivningen och återuppbyggnaden av Köpings kyrka 1954–55. Rivningen föranleddes av sättningskadorna och av 1805 års kyrka behölls endast tornet. Den nya kyrkan blev något mindre än den gamla och fick en fortsatt klassicerande exteriör medan kyrkorummet gjordes treskeppigt.

Restaureringsmönstret för kyrkorummen har i stort följt den allmänna utvecklingen. Under perioden 1920–1970 har lokalt verksamma arkitekter, främst stads- och länsarkitekterna i Kalmar och Karlskrona, haft de flesta uppdragen. Mera genomgripande förändringar gjordes under denna tid i Mörbylånga, Kastlösa och Persnäs. I Kastlösa fick den nyklassicistiska salkyrkan 1953–54 liksom i Köping ett treskeppigt kyrkorum.

Under senare decennier har underhållsarbeten med tonvikt på antikvariskt riktiga metoder och material fått ökad betydelse tillsammans med praktiskt och tekniskt motiverade åtgärder. Liksom i övriga delar av landet har också förändringar i liturgin fört med sig krav på en mera flexibel möblering i kyrkorummet. I t.ex. den medeltida kyrkan i Resmo har nyligen ett fristående altare ställts framför den 1798 tillkomna altaruppsatsen, som tillsammans med predikstolen tillhör de få exemplen på gustavianska inredningsdetaljer i de öländska kyrkorna. Arrangemang av liknande slag har också införts i kyrkorummen i Böda, Mörbylånga och Torslunda.

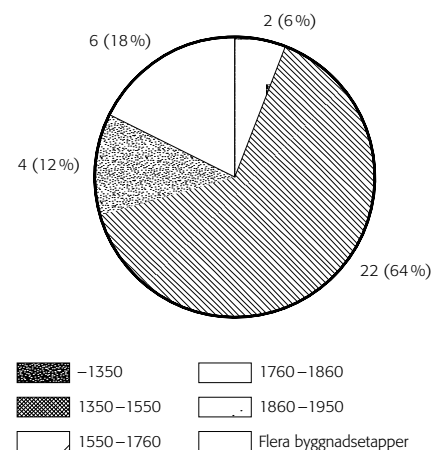

Fig. 51. Helt bevarade kyrkor per period. Med bevarade kyrkor avses sådana som uppförts i en etapp och därefter inte genomgått ombyggnad av långhus/kor. Det vita fältet markerar ombyggda kyrkor, d.v.s. kyrkor som innefattar flera byggnadsetapper i långhus/kor. I diagrammet ingår de 34 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare fungerat som huvudkyrka i församlingar som bildats före 1950. Köpings kyrka, som revs 1953, för att ersättas med en ny, är inte medtagen.

Litteratur om Ölands kyrkor

sammanställd av Marian Ullén

Ahlqvist, Abraham: *Ölands historia och beskrifning*, 1–2, 1822–1827. (Faksimilupplaga 1979 med inledning av Sölve Göransson.) — Arbetet tillkom i nära samarbete med prästen och fornforskaren Nils Isak Löfgren, som också utfört förlagorna till bokens illustrationer.

Boström, Ragnhild: *Sveriges Kyrkor, Öland*, 1966–97 (se förteckning under *Sveriges Kyrkor*, nedan). — Ragnhild Boström har sedan 1940-talet utforskat de öländska kyrkorna och i vetenskapliga och populärvetenskapliga sammanhang publicerat sina resultat. Hennes tryckta skrifter 1942–1997 förtecknas i *Mörbylånga kyrkor. Algutsrums härad*, SvK vol. 222, Öland, 1997. En kortfattad översikt över kyrkorna med vägledande beskrivningar finns i Ragnhild Boströms *Ölands kyrkor*, Svenska fornminnesplatser 53, RAÄ 1982.

Det medeltida Sverige: Roger Axelsson, Kaj Janzon & Sigurd Rahmqvist (red.): *Öland*, DMS 4:3, 1996. — I det härads- och sockenvis redovisade materialet ingår även korta beskrivningar av de medeltida kyrkorna, författade av Ragnhild Boström, och illustrerade med Jonas Haquini Rhezelius teckningar från 1634, vilka utgör de äldsta bildkällorna.

Kalmar län. Meddelanden från Kalmar läns hembygdsförbund och stiftelsen Kalmar läns museum, 1917–. — Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Innehåller spridda uppsatser som anknyter till landskapets kyrkobyggnad och kyrkokonst.

Kyrkoberivningar utgivna av församlingarna. I titeln ingår i allmänhet kyrkans namn. Beskrivningarna varierar i fråga om utförlighet men redovisar vanligen kyrkans tillkomsthistoria och viktigare inventarier. Flera beskrivningar ingår i serien ”Öländska kyrkor”, publicerad i *Kalmar nations skriftserie* mellan 1967 och 1984.

Natur och Kultur på Öland, red. Markus Forslund, Länsstyrelsen i Kalmar län, 2001. — Indelad i ”Naturliga förutsättningar” och ”Människans landskap”. I den sistnämnda delen ingår ett avsnitt om bebyggelsen, där kyrkorna behandlas av Britt-Marie Hammarskiöld.

Palm, Bertil: ”Ölands kyrkor”, i *Öland*, 2, 1949. — Innehållsrik översikt över landskapets kyrkor och inredning från äldsta tid till mitten av 1900-talet. I verkets

följande del ingår beskrivningar för de enskilda kyrkorna. Bertil Palm har sedan i olika uppsatser behandlat bland annat öns kyrkor. Hans tryckta skrifter 1946–96 har förtecknats av Oloph Bexell i *Öländsk bygd. Åkerbo härad. Åkerbo hembygds-krets årsbok*, 1998.

Sockenbeskrivningar, utgivna lokalt och med socknens namn i titeln, t.ex. *Högsrum – en sockenbeskrivning*. I vissa fall utger hembygdsföreningarna en löpande serie skrifter, som behandlar socknens historia. Här ingår även separata artiklar om sockenkyrkan och händelser relaterade till sockenkyrkan.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium. I monografiserien om Ölands kyrkor föreligger följande volymer, samtliga utarbetade av Ragnhild Boström.

En introduktion ges i *Kyrkor på Öland. Inledning. Översikt över de skriftliga källorna*, SvK vol. 108, Öland bd I:1, 1966.

Bredsättra kyrkor. Runstens härad, SvK vol. 183, Öland bd II:4, 1980.

Böda och S:t Olof. Åkerbo härad, SvK vol. 116, Öland bd I:2, 1968.

Föra kyrkor. Åkerbo härad. Med rättelser, tillägg och register till band I, SvK vol. 142, Öland bd I:6, 1972. Tillägget upptar bl.a. grävningresultat från Persnäs kyrkas torn.

Gärdslösa kyrka. Runstens härad, SvK vol. 177, Öland bd II:3, 1978.

Högby kyrkor. Åkerbo härad, SvK vol 119, Öland bd I:3, 1968.

Källa kyrkor. Åkerbo härad, SvK vol. 128, Öland bd I:4, 1969.

Köpings kyrkor. Slättbo härad, SvK vol. 170, Öland, 1977.

Långlöts kyrkor. Runstens härad, SvK vol. 151, Öland bd II:1, 1973.

Löt och Egby. Runstens härad, SvK vol. 163, Öland bd II:2, 1975.

Mörbylånga kyrkor. Algutsrums härad, SvK vol. 222, Öland, 1997.

Persnäs kyrkor. Åkerbo härad, SvK vol. 133, Öland I:5, 1970.

Resmo kyrka. Algutsrums härad, SvK vol. 203, Öland, 1988.

Runstens kyrkor. Runstens härad, SvK vol. 188, Öland bd II:5, 1982.

Vickleby kyrka. Algutsrums härad, SvK vol. 193, Öland, 1983.

I Sveriges Kyrkor ingår även *Kyrkobyggnader 1760–1860, 2, Småland och Öland*, SvK vol. 216, 1993. Här ingår katalog och beskrivningar av de under perioden aktuella kyrkobyggnaderna, förteckningar över ritningar, källor och litteratur samt en sammanfattande översikt av de öländska kyrkorna, författad av Ragnhild Boström.

Wienberg, Jes: ”Enten – Eller. Absidekirker i Norden”, i *bikuin* 24, 1997. — Innehåller en sammanställning och diskussion om den äldre medeltidens absidkyrkor kontra kyrkor med rakt avslutat kor. Med översiktskartor.

Wienberg, Jes: ”Fæstninger, magasiner og symboler – Østersøens flertydige kirker”, i *Meta* 4, 2000. — En vetenskapshistorisk översikt och diskussion om de s. k. flerfunktionella kyrkorna på Öland och i övriga områden.

Växjö stift i ord och bild, 1950. — Innehåller förutom en bildkatalog och korta uppgifter om stiftets kyrkor även olika artiklar om kyrkobyggandet och den kyrkliga konsten genom tiderna. Bland dessa märks artiklar av Bertil Berthelson, Bror Olsson, Göran Palm och Gunnar Svahnström.

Öland, Allhems förlag, 1963. — Återger bland annat en stor del av de äldre teckningar som gjordes av kyrkorna från 1600-talet och framåt, före de stora förändringar som öns kyrkobyggnader genomgick under 1800-talet. Bokens text är skriven av Bror Olsson, bildtexterna av Bertil Palm.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografer och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Öland 1950 hänvisas till tab. 1, s. 12. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Ackzell, Johan 59, 60
Ahlqvist, Abraham 9, 45, 54
Alböke 11, 12, 13, 15, 24, 28, 31, 34, 35, 47, 50, 50, 51, 54, 57, 59, 60
Algutsrum 10, 11, 12, 13, 15, 18, 19, 23, 29, 31, 35, 42, 47, 48, 53, 54, 59, 60, 66, 72, 73
S:t Knuts kapell 14, 23, 24, 25, 26, 33, 35, 40, 72, 76
Almfelt, Axel 48
Alton, Jerk 65
Amsterdam 30, 73

Bengtsson, Bengt A. 65
Berggren, Jonas 54, 75
Berglund, Anders 65
Bergman, Carl Hampus 63, 64
Bielke, släkt 33
Birger Brosa 24
Bjälbo 28, 69
Bjärby 24, 34
Bloch, Carl 62, 63
Blom Carlsson, Carl Gustaf 48, 49, 50, 52, 53, 75
Boberg, Paul 63
Borg 8, 11, 13, 23, 31, 36, 40, 44, 72, 73
Borgholm 8, 11, 12, 14, 15, 18, 24, 39, 40, 43, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 70, 71, 73, 74, 75
Bredsättra 11, 15, 28, 29, 30, 35, 40, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 54, 56, 72, 73, 75, 76
S:ta Britas kapell (Långöre, S:ta Birgitta, Sykavarp) 18, 23, 33, 40, 72, 76
Brouhn, Robert 49
Bundi, Peter 42
Buschberg, Peter 42, 73
Byxelkrok 61
Bänesdotter, Botild 72
Böda 11, 15, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 37, 40, 40, 41, 45, 47, 48, 50, 51, 55, 57, 61, 63, 66, 70, 71, 75, 76
S:t Olofs kapell 34
Calcarius 35
Carlberg, Johan 49
Carlgren, Nils O. 63
Caspar Snickare 42
Chronwall, byggmästare 60
Colleur, Anders 42
Dahl, Gustaf 59
Dahlström, Anders, d.ä. 42, 55, 73
Dälie 43
Döderhult 42
Dödevi 24
Edberg, Theodor 49, 52
Egby 11, 13, 14, 15, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 30, 33, 35, 36, 41, 66, 75
Ekberg, Fredrik 59
Ekholm, Petter 49
Eriksson, Leo 65
Fastulv 24
Folenius, Bengt 65
Forseth, Einar 64
Frigelius, Petrus 9, 23, 40
Fågelfors 59
Färjestaden 13, 18, 61
Föra 11, 13, 15, 20, 25, 26, 28, 31, 47, 49, 54, 57, 63, 65, 66, 76
Förbo 11
Förlösa 33

Gerdsjö, Gösta 63
Gerss, Jacob Wilhelm 48, 52
Glömminge 10, 11, 12, 13, 19, 23, 26, 28, 29, 31, 40, 41, 47, 51, 63, 65, 66, 69, 75
Gothem 22, 32, 71
Grankullavik 34
Gräsgård 11, 12, 19, 24, 28, 31, 42, 47, 48, 49, 59, 62, 63, 75, 76
Gårdby 12, 13, 15, 29, 42, 46, 47, 49, 64
Gärdslösa 11, 19, 22, 23, 26, 29, 30, 31, 32, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 45, 53, 54, 63, 71, 74, 75, 76
Hadorph, Johan 9, 23, 40
Hansson, Jordan 43
Hawerman, Johan Adolf 50, 52
Hawerman, Ludvig 59
Holmgren, Theodor 62
Horn 39
Hossmo 33
Hulterstad 11, 12, 13, 24, 25, 26, 27, 29, 47, 48, 50, 55, 55, 56, 63, 64, 69, 71, 75, 76

- Hultquist, Gustaf 59
Håkan Tanna 31, 32, 71
Hässleby 42
Högby 11, 20, 23, 24, 28,
29, 30, 31, 33, 34, 35,
39, 42, 43, 43, 45, 57,
59, 59, 60, 60, 64, 66,
70, 73, 75
S:t Ottos kapell 33
Högsrum 11, 14, 19, 31,
34, 37, 39, 47, 48, 49,
49, 50, 52, 53, 64, 66,
75
Högström, Anders 55
Isberg, Johan 60
Isberg, Peter 48, 49, 53, 56,
59, 60, 75
Jacobsson, Ernst 58, 59
Jangvik, Ture 65
Jerusalem 21, 22, 30
Johan Sverkersson 24
Jonas Haquini Rhezelius 9
Jonsson, Nils Johan 63
Jönköping 42
Kalmar 11, 12, 18, 36, 39,
40, 42, 43, 45, 48, 51,
54, 55, 60, 63, 65, 68,
71, 74, 75, 76
Karlskrona 63, 76
Kastlösa 12, 23, 24, 28,
31, 35, 37, 47, 50, 51,
60, 62, 64, 64, 65, 65,
69, 76
Knut av Reval 24
af Kullberg, Anders Carls-
son 45
Kumla 31, 65
Kyrkehamn 34
Källa 11, 45, 57, 71, 75, 76
Källa gamla 8, 20, 20,
23, 25, 28, 29, 30, 30,
33, 37, 41, 42, 43, 51,
57, 58, 61, 70, 71, 74,
75, 76
Källa nya 8, 57, 58, 59,
59, 60, 61, 75
Köping (Köpingsvik) 11,
13, 23, 24, 25, 26, 27,
27, 31, 34, 35, 40, 45,
46, 47, 48, 50, 52, 53,
58, 61, 63, 64, 67, 69,
71, 75, 76
S:t Elavs kapell 40
Landeryd 31
Leffler, Enar 63
Lerkaka 16
Lilla Istad 24
Lindblom, Sven Gustaf 54,
55, 75
Lindman, Leonard 48, 49,
51, 75
Lindman, Nils Linhardt 54
Lindsten, Gunnar 63
Linköping 65, 72
Listerby 42
Lorentzon, Waldemar 64,
65
Lundberg, Erik 63, 65
Lübeck 35
Långlöt 11, 23, 24, 26,
29, 30, 31, 33, 34, 35,
46, 47, 51, 56, 62, 63,
69, 75
Långöre, se Bredsättra
Löfgren, Nils Isak 9, 23,
40, 42, 45, 49, 52, 53,
54, 56, 69, 73
Löt 11, 28, 29, 30, 33, 36,
41, 47, 49, 57, 75, 76
Löttorp 20
Madesjö 60
Magnus Ingelsson 34
Mandelgren, Nils Måns-
son 23
Målilla 54, 75
Möcklebo 11
Möckleby 11
Mönsterås 59, 60
Mörbylånga 11, 12, 18, 24,
28, 30, 36, 47, 48, 60,
64, 66, 75, 76
Noreen, Årland 61, 63, 64
Norra Gärdslösa 40
Norra Kvinneby 24
Norra Möckleby 12, 40,
47, 48, 52, 56, 62
Olson, J. Fred 63, 64
Olsson, Martin 63
Orm, Edvard 42, 74
Ottenby 14, 15, 39
Palmroth, Per Wilhelm 54
Persnäs 11, 12, 15, 20, 23,
24, 28, 29, 31, 33, 34,
35, 36, 41, 47, 49, 50,
50, 53, 53, 57, 62, 63,
64, 65, 71, 75, 76
Peter Folkesson 36
Petersson, Johan 48, 74
Petersson, P. 60
Resmo 12, 13, 18, 19, 23,
24, 25, 26, 26, 27, 27,
30, 34, 36, 40, 51, 63,
66, 69, 71, 75, 76
Rhezelius, Jonas Haquini
23, 29, 40, 41, 69, 70
Riseberga 24
Roland, Anders 63
Roma 24
Rosman, Sven 63
Rubens, Peter Paul 54, 55
Rudwall, Gustaf 48, 74
Runsten 11, 16, 19, 23, 24,
25, 28, 29, 35, 35, 40,
41, 42, 42, 47, 48, 49,
50, 52, 52, 53, 54, 59,
62, 66, 73
S:ta Margaretas kapell
34
Rälla 39
Räpplinge 11, 13, 14, 23,
24, 29, 30, 33, 34, 43,
47, 48, 51, 63, 64,
75
Sandby 10, 12, 15, 24, 41,
46, 47, 52, 54, 57, 59,
59, 60, 60, 62, 75
S:ta Birgitta, helgon 72
S:ta Birgittas kapell, se
Bredsättra
S:ta Britas kapell, se Bred-
sättra
S:ta Katarina, helgon 72
S:ta Margaretas kapell, se
Runsten
S:t Elavs kapell, se Köping
S:t Johannes kapell, se Ås
S:t Knut, helgon 33, 72
S:t Knuts kapell, se Alguts-
rum
S:t Olof, helgon 20
S:t Olofs kapell, se Böda
S:t Ottos kapell, se Högby
Segerstad 12, 26, 28, 41,
44, 45, 46, 47, 49, 64,
73
Sigmund Elovsson 36
Sigmund till Horn 36
Sikvarp (Sykavarp) 72, 73
af Sillén, Gustaf 48, 50, 55
Slättbo 11

Smedby 12, 23, 26, 35,
 41, 42, 47, 50, 50, 52,
 64, 76
 Stagnelius, Magnus 45, 74
 Stenåsa 12, 19, 24, 25, 31,
 32, 35, 47, 63, 71
 Stockholm 42, 54, 63
 Kungsholms kyrka 54
 Strindberg, Åke 63
 Svantepolk Knutsson 24
 Sverker d.ä. 24
 Svibo 24
 Sykavarps kapell, se Bred-
 sättra
 Söderström, Johan 48,
 49, 75
 Södra Möckleby 12, 24, 25,
 29, 41, 47, 50, 52, 62,
 64, 75

 Torp 24
 Torslunda 10, 12, 13, 14,
 15, 18, 19, 23, 26, 28,
 29, 31, 40, 40, 41, 42,
 45, 46, 47, 48, 50, 50,
 51, 51, 52, 53, 54, 61,
 63, 65, 66, 70, 73, 74,
 75, 76
 Tyrgils, kyrkoherde 37
 Törnewall, Petrus 23, 40,
 41, 69
 Törnqvist, Albert 50, 59

 Ullén, Sigge 63

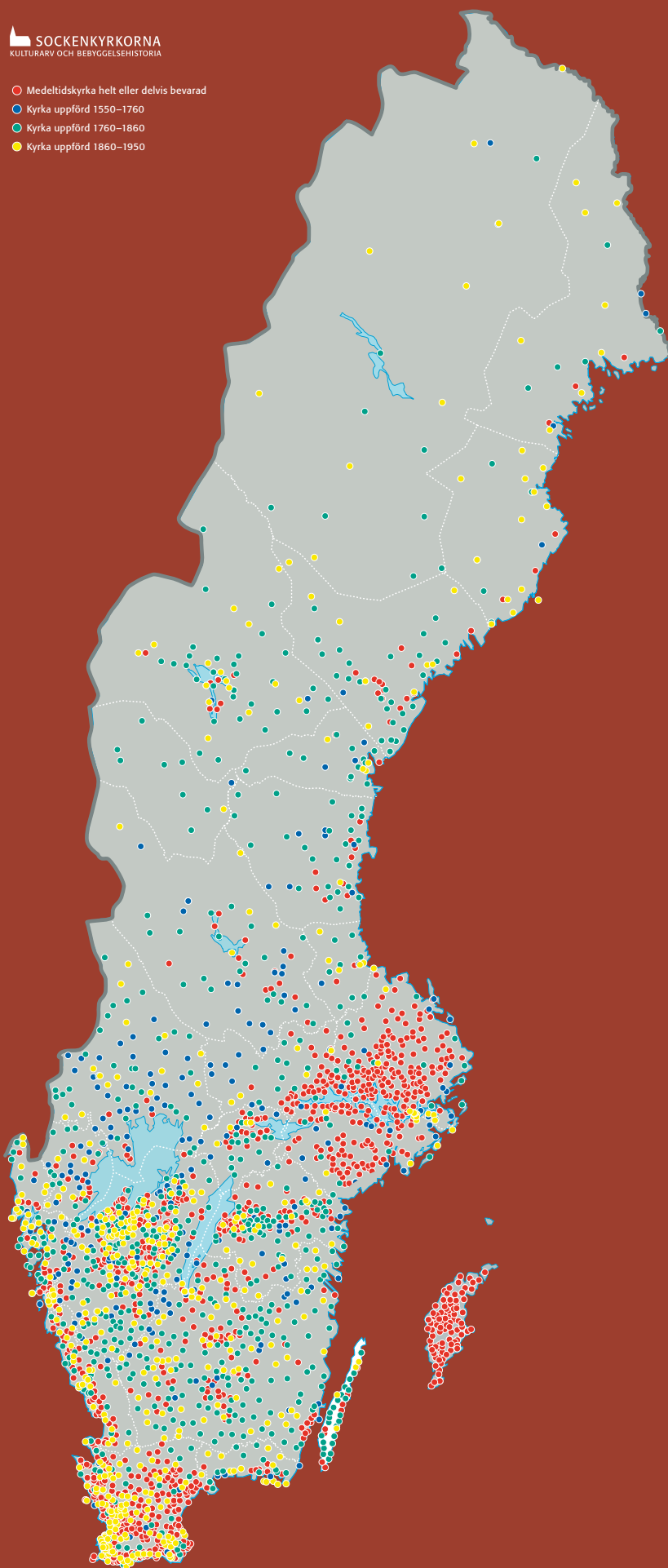
 Wadsten, Anders Georg
 54, 75
 Vadstena 72
 Wahlgren, Sven 63
 Wallenstråle, Martin 48
 Vathi, Märten 43
 Ventlinge 12, 23, 24, 27,
 29, 30, 34, 37, 47, 55,
 56, 59, 63, 64, 69, 75
 Wermelin, Henrik (Hindric)
 46, 48, 50, 51, 74
 Westerlund, Anders 65
 Westin, Fredric 54
 Vi 57
 Vickleby 12, 18, 23, 24, 25,
 26, 28, 29, 31, 34, 40,
 46, 47, 50, 56, 63, 75
 Vreta 24
 Wulff, Jacob 48, 52, 75
 Värnamo 65
 Västergarn 33

 Västerlösa 31
 Västervik 42
 Växjö 63

 Åbom, Johan Fredrik 50,
 52, 59
 Åby 51
 Åkerbo 11
 Ås 12, 23, 28, 29, 42, 46,
 47, 55, 56, 59, 65, 75,
 76
 S:t Johannes kapell 25,
 34

 Örtomta 31

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

ÖLAND LANDSKAPETS KYRKOR

De öländska kyrkorna förnyades i stor utsträckning under 1700- och 1800-talen och endast en liten grupp av öns märkliga kyrkobyggnader från medeltiden återstår. Ofta fick dock den gamla kyrkans västtorn stå kvar och moderniserades genom stora lanterniner, där klockorna kunde placeras. Även de nyklassicistiska kyrkorna vittnar genom dessa torn och äldre murdelar om de öländska kyrkornas komplicerade byggnadshistoria. Av sparsamhets skull övertogs likaså i stor utsträckning inredningsdetaljer från de äldre kyrkorna och 1800-talets kyrkorum speglar härigenom också 1600- och 1700-talens lokala hantverksskicklighet och ideal.

Av de öländska kyrkorna har hittills knappt hälften publicerats i utförliga monografier i Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Ett stort intresse för framför allt de mycket speciella och flerfunktionella medeltidskyrkorna väcktes tidigt och ny forskning och byggnadshistoriska undersökningar tillför fortfarande den pågående diskussionen nya frågeställningar.

I denna rapport ges en översikt av Ölands kyrkor, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärsdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.

Forskningsprojektet
Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria
Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm